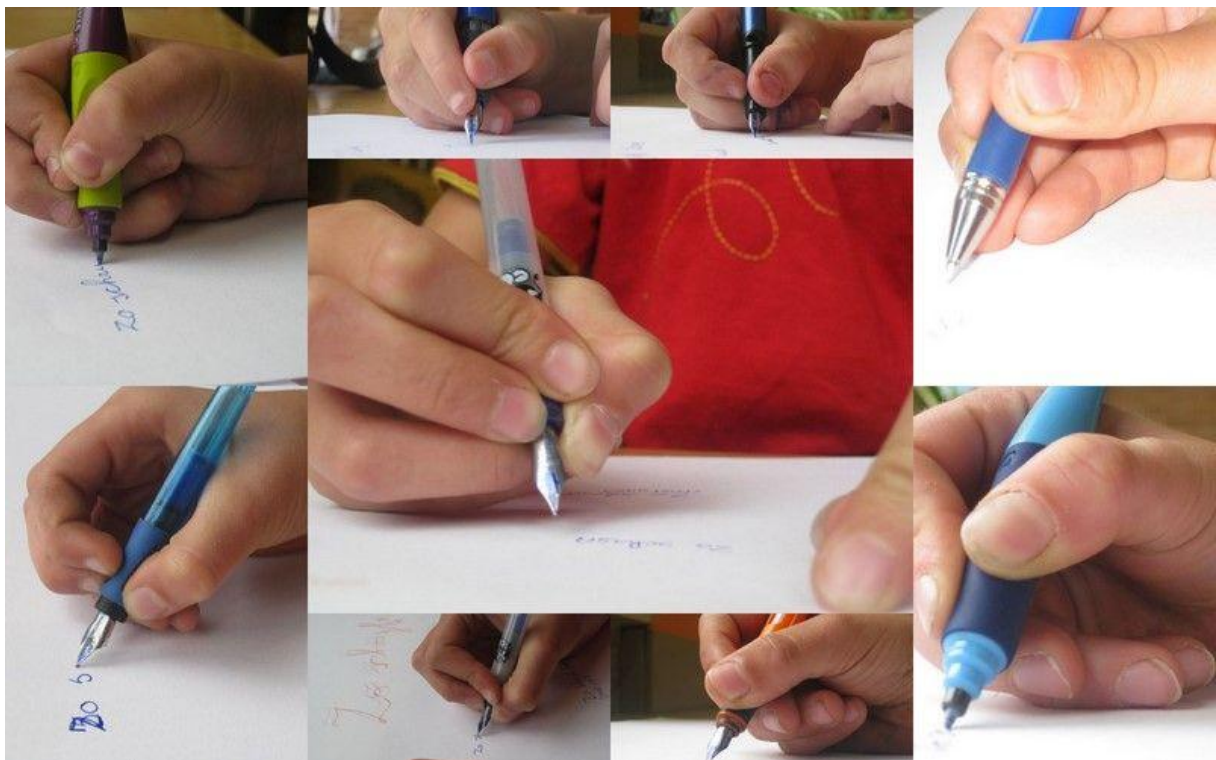

Hoe blijft het handschrift leesbaar?

Praktijkgericht Onderzoek

Naam:	Thécla van den Hengel
Studentnummer:	2208930
PCN-nummer:	280301
Onderzoeksbegeleider:	Helma de Keijzer
Datum:	3 juni 2013

Inhoud

Dankwoord	5
Samenvatting.....	6
Hoofdstuk 1: Aanleiding en probleemstelling.....	7
1.1 Beweegredenen.....	7
1.2 Onderzoeksvraag	8
1.3 Doel en belang van het onderzoek.....	9
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	11
2.1 Doelen handschriftonderwijs Primair Onderwijs en Pabo	11
2.1.1. Einddoel handschriftonderwijs Primair Onderwijs	11
2.1.2 Einddoel handschriftonderwijs Pabo	13
2.2 Theoretische visies op handschriftontwikkeling in de bovenbouw	13
2.2.1 De grafo-cognitieve werkwijze.....	14
2.2.2 De grafo-motorische werkwijze	15
2.2.3 Verbonden en los schrift	17
2.2.4. Internationaal.....	17
2.3 Samenvatting.....	18
Hoofdstuk 3: Plan van aanpak.....	19
3.1 Onderzoeksstrategie.....	19
3.2 Respondenten en onderzoeksmethoden	20
3.2.1 Respondenten	20
3.2.2 Onderzoeksmethoden.....	21
3.3 Ethiek, validiteit en betrouwbaarheid.....	23
3.4 Data-analyse	23
3.5 Keuzevolgorde dataverzameling	24

Hoofdstuk 4: De resultaten	26
4.1 Documentenanalyse	26
4.2 Groepsinterviews.....	27
4.3 Vragenlijsten.....	29
4.3.1 Analyse stellingen uit de vragenlijsten.....	29
4.3.2 Analyse open vragen uit de vragenlijsten	30
4.4 Korte conclusies op dataniveau.....	31
Hoofdstuk 5: Conclusies, aanbevelingen en reflectie	32
5.1 Inleiding	32
5.2 Conclusies	32
5.3 Aanbevelingen	35
5.3.1 Aanbevelingen voor de deelgenomen scholen:.....	36
5.3.2 Aanbevelingen voor handschriftontwikkeling op de pabo:	37
5.4 Evaluatie en reflectie	37
5.4.1 Bijdragen aan kennisontwikkeling en probleemstelling	37
5.4.2 Reflectie op de methodologie	38
5.4.3 Persoonlijke reflectie.....	39
Literatuurlijst.....	43
Bijlagen	47
Bijlage 1: Praktische inzetmogelijkheden theorieën handschriftonderwijs	47
Bijlage 2: Het curriculaire spinnenweb	49
Bijlage 3: Opzet groepsinterviews.....	52
Bijlage 4: Opzet vragenlijst leerkrachten	56
Bijlage 5: Weergave groepsinterviews directies en intern begeleiders.....	62
Bijlage 6: Letterlijke weergave groepsinterviews.....	71
Bijlage 7: Analyse gespreksthema's groepsinterviews	103

Bijlage 8: Spreadsheet vragenlijst leerkrachten.....	107
Bijlage 9: Analyse gesloten vragen leerkrachten in tabellen	108
Bijlage 10: Analyse open vragen leerkrachten met codering	114

Dankwoord

Om te komen waar ik nu sta ben ik veel mensen dank verschuldigd. Mensen die mij de ogen hebben geopend en richting hebben gegeven door onder andere feedback en goede raad.

Zo waren er mijn critical friends die allemaal vanuit een eigen werksituatie zijn begonnen aan dit 1-jarig traject MasterSEN in Utrecht. Wat hebben we elkaar nodig gehad in dit proces van praktijk gericht onderzoek. Ook Helma de Keijzer, mijn onderzoeksbegeleider, die mij van nuttige feedback heeft voorzien, mij motiveerde tot dieper nadenken, zodat ik het onderzoeksverslag op een hoger niveau kon tillen.

Het management team, mijn leidinggevende Henk, mijn collega's van het stagebureau en collega's cluster taal, die mij alle ruimte gaven deze studie in een verkort traject te volgen, mij uit de wind hielden, taken overnamen en voor studieverlof zorgden.

Aan de deelnemers van de vier basisscholen ben ik veel dank verschuldigd. Zonder hen had dit onderzoek niet tot resultaten geleid. Zij stelden zich bereidwillig op om medewerking te verlenen. Zij maakten tijd beschikbaar en hebben zich ingezet om over hun handschriftonderwijs na te denken.

Mijn moeder relativeerde, zij kent mij langer dan vandaag ;-) en zorgde voor positiviteit. Peter, mijn partner, zorgde dat ik mijn schouders eronder hield en pepte mij op als ik het even niet meer zag zitten. Het huishouden draaide door, ik werd voorzien van broodjes en kopjes koffie en hij was er ook voor de inhoudelijke ondersteuning. De rustige thuisbasis heeft ervoor gezorgd dat ik uren door kon gaan. Tot slot noem ik mijn zoons, die voor ondersteuning zorgden als mijn vaardigheid op de computer het erbij liet zitten. Door allen is het onderzoeksverslag geworden zoals het nu voor u ligt.

Samenvatting

Dit onderzoek gaat over handschriftontwikkeling in de bovenbouw van de basisschool. Als docent handschriftontwikkeling ben ik verantwoordelijk voor het handschriftonderwijs aan pabo studenten. In deze digitale tijd rijst de vraag hoe zinvol het is nog langer aan een leesbaar, functioneel handschrift te werken. Hoe geven de leerkrachten in groep zeven en acht op dit moment vorm aan handschriftonderwijs? Hebben leerkrachten behoeften om de kwaliteit van handschriften en hun handschriftonderwijs te verbeteren? Hoe kan ik als pabodocent in de onderwijsinhoud rekening houden met het veranderende handschriftonderwijs en zoals de titel weergeeft: 'Hoe blijft het handschrift leesbaar?'

In dit onderzoek wordt antwoord gegeven op de vraag: 'Op welke wijze kan de onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo aansluiten bij de behoeften van de leerkrachten van groep zeven en acht van de betreffende scholen op het gebied van handschriftonderwijs?'

Aan dit onderzoek hebben 4 directies, 4 intern begeleiders en 8 leerkrachten van de groepen zeven en acht van vier basisscholen meegewerkt. Er zijn voor dit onderzoek drie onderzoeksmethoden ingezet: documentenanalyse, groepsinterviews en vragenlijsten.

Uit het onderzoek is duidelijk geworden dat de deelnemers een leesbaar, functioneel handschrift belangrijk vinden. De prioriteiten liggen bij taal, (begrijpend) lezen en rekenen en niet bij handschriftontwikkeling. De wijze waarop handschriftonderwijs gegeven wordt, kan volgens de deelnemers verbeterd worden. Het model staan voor een leesbaar handschrift, heldere instructie en gerichte feedback lijken een positieve invloed te hebben op het ontwikkelen en behouden van een leesbaar handschrift. Leerkrachten hebben behoefte om de handschriftcriteria op juiste wijze in te zetten en zoeken handvatten om kinderen te helpen die schrijven moeilijk vinden. Tenslotte worden de meeste taken nog steeds verwerkt met pen en papier. De onderwijsinhoud op de pabo zal aangescherpt moeten worden. De toekomstige leerkrachten zullen leren de handschriftcriteria toe te passen. Zij moeten handschriftlessen kunnen geven op verschillende niveaus en leerlingen kunnen begeleiden die schrijven moeilijk vinden.

Hoofdstuk 1: Aanleiding en probleemstelling

In dit hoofdstuk wordt duidelijk wat de beweegredenen zijn geweest om dit onderzoek te starten (paragraaf 1.1), hoe de onderzoeksvraag luidt (paragraaf 2.2), welk doel het onderzoek dient en waarvoor het onderzoek van belang wordt geacht (paragraaf 1.3).

1.1 Beweegredenen

Als docent schrijven/ handschriftontwikkeling op de Academie voor Pedagogiek en Onderwijs (Pabo) van Saxion Hogescholen in Deventer ben ik verantwoordelijk voor al het schrijfonderwijs aan pabo studenten. Voor het vak handschriftontwikkeling op de pabo wordt gebruik gemaakt van de methode Pak je Pen (Kooijman, Mierlo & Natzijs, 2011) en worden de eindtermen uit de Kennisbasis Handschrift¹ nagestreefd. Op stage vertalen studenten de theorie naar de praktijk. Studenten melden in de lessen op de pabo slecht uit de voeten te kunnen met praktijkopdrachten handschrift in groep 7 en 8. Volgens de studenten worden in de bovenbouw vrijwel geen lessen handschrift meer gegeven en holt de leesbaarheid van de handschriften achteruit. Mentoren melden geen tijd te hebben voor schrijfonderwijs en lijken het belang niet te zien van een leesbaar handschrift.

Het niet kunnen uitvoeren van lessen handschriftontwikkeling door de pabo studenten maakt mij nieuwsgierig. Het doel van handschriftonderwijs is immers, dat alle leerlingen de basisschool verlaten met een duidelijk leesbaar, vlot geschreven, bij voorkeur hellend, functioneel, verbonden handschrift. Voor het onderzoek zijn de volgende in mij opgekomen vragen van belang: Hoe geven de leerkrachten in groep zeven en acht op dit moment vorm aan handschriftonderwijs? Hebben leerkrachten behoeften om de kwaliteit van schrijfonderwijs en de kwaliteit van de handschriften te verbeteren? Hoe kan ik als pabodocent rekening houden met het veranderende handschriftonderwijs?

Bij het overdenken van een onderwerp voor mijn praktijkgericht onderzoek voor Master SEN (Special Educational Needs), domein begeleiden, bij Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg, ging mijn aandacht direct uit naar handschriftonderwijs. Mijn passie ligt bij

¹ Kennisbasis Handschrift is een systematische beschrijving van wat startbekwame leraren moeten weten op het gebied van handschriftontwikkeling.

schrijven en ik voel mij verantwoordelijk voor het uitdragen van mijn vak. Als relatiebeheerder vanuit de pabo bezoek ik vier basisscholen in de regio waar ik de opleiders in de school begeleid. Op deze scholen heb ik handschriftontwikkeling als gesprekstema geïntroduceerd. Al gauw werd duidelijk, dat schrijven in de bovenbouw een ondergeschoven kindje lijkt te zijn. Er wordt gebruik gemaakt van computers als tekstverwerker en er lijkt weinig aandacht te zijn voor de kwaliteit van het handschrift. Ondanks dat achten zij een leesbaar handschrift belangrijk. Zij willen deelnemen aan het onderzoek om verbeteringen in de basisschoolpraktijk tot stand te kunnen brengen.

Het digitale tijdperk ontwikkelt zich snel. Uit het onderzoek 'Van pen naar toets'? (Riepstra, 2012) is vast komen te staan dat er een verschil bestaat tussen schrijven met de pen en schrijven met het toetsenbord. Voor schriftelijke verwerking van gegevens in de bovenbouw wordt op de basisschool nog steeds de pen gehanteerd. Voor het maken van werkstukken en verslagen blijkt de computer het ideale instrument. Uit dit onderzoek heb ik kunnen afleiden dat de pen de toets niet kan vervangen. Daarom is het belangrijk dat in de bovenbouw structurele begeleiding naar een leesbaar handschrift op de kaart blijft staan.

1.2 Onderzoeksvraag

Op welke wijze kan de onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo aansluiten bij de behoeften van de leerkrachten van groep zeven en acht van de betreffende scholen op het gebied van handschriftonderwijs?

Deelvragen die hieruit voortkomen zijn:

1. Aan welke criteria dient een leesbaar handschrift te voldoen?
2. Hoe geven de leerkrachten van groep 7 en 8 vorm aan handschriftonderwijs op de betreffende basisscholen?
3. Welke behoeften op het gebied van handschriftonderwijs hebben de leerkrachten van groep 7 en 8 van de betreffende scholen?

De eerste deelvraag zal in hoofdstuk 2 (theoretisch kader) beantwoord worden. Hoe ik antwoorden ga vinden op deelvraag 2 en 3 wordt beschreven in hoofdstuk 3 (onderzoeksmethodologie).

1.3 Doel en belang van het onderzoek

Dit onderzoek is voor de praktijk belangrijk. Als met dit onderzoek zichtbaar wordt hoe handschriftonderwijs leeft, welke behoeften er bij de leerkrachten in de bovenbouw op het gebied van handschriftonderwijs zijn, kan er met de resultaten en de kennis uit het onderzoek een werkwijze gezocht worden om de inhoud van het onderwijs beter aan te laten sluiten bij de vraag uit de praktijk, zodat de studenten beter aan hun competenties tot startbekwaam leerkracht kunnen werken. De leeftijdspecialisatie op mijn pabo wordt uitgebreid naar een jaar. Dit houdt in, dat tweedejaars pabo studenten zich kunnen verdiepen in de onderbouw of bovenbouw. Ik krijg de kans mijn onderwijs anders in te richten, mij door de uitvoering van dit onderzoek verder te professionaliseren en met de resultaten aan de slag te gaan. De deelnemende scholen willen inzicht in hun handschriftonderwijs en in de behoeften van de leerkrachten. De leerkrachten staan model voor hun leerlingen en hebben de taak pabo studenten bij hun ontwikkeling naar een startbekwame leerkracht te begeleiden. Hierbij staan de handschriftcompetenties centraal. Bewustwording van de rol van de leerkracht in de begeleiding naar een leesbaar handschrift is van belang om de handschriften van de leerlingen daadwerkelijk leesbaar te houden.

Ik verwacht met de beantwoording van de deelvragen aanwijzingen te vinden voor praktijkverbetering, zowel voor de pabo als voor de basisscholen. Ik heb een positieve verwachting ten aanzien van de uitkomst van de onderzoeksvraag. De groepsinterviews en de invulling van de vragenlijsten zullen bewustwording van het geven van goed handschriftonderwijs in gang zetten.

Het laatste peilingsonderzoek handschriftkwaliteit van Cito (Cito, 2013) geeft aan dat de handschriftkwaliteit niet veranderd is ten opzichte van de peiling uit 1999. Helaas verlaten niet alle kinderen de basisschool met een leesbaar, functioneel handschrift. Dit onderzoek draagt bij aan Passend Onderwijs, omdat de verwachting is dat de scholen door deelname aan het onderzoek, na gaan denken over hun schrijfonderwijs, hun visie gaan evalueren en hun onderwijs gaan bijstellen. "Goed onderwijs gaat ervan uit dat de leerkracht handelingsbekwaam is en zoveel mogelijk gereedschap in zijn of haar kist heeft om verschillende klussen te klaren." (Mol, 2010, p.7). De leerkracht in de bovenbouw zal met behulp van o.a. meer kennis over de handschriftcriteria en lesgeven op verschillende niveaus

meer handelingsbekwaam worden en meer maatwerk kunnen leveren aan leerlingen die dit nodig hebben.

Voor mij als onderzoeker en pabodocent liggen kansen mijn onderwijs te verbeteren, af te stemmen op de behoeften in de basisschoolpraktijk. Uiteindelijk zullen de pabostudenten met goed doordachte, didactisch verantwoorde lessen handschrift aan de slag moeten kunnen in de praktijk, waarin de mentoren een belangrijke rol en voorbeeldfunctie vervullen. De opgedane kennis en inzichten en mijn ontwikkelde reflectief onderzoekende houding zullen mij als pabo docent meer handelingsbekwaam maken.

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de eerste deelvraag 'Aan welke criteria dient een leesbaar handschrift te voldoen?' Paragraaf 2.1 beschrijft de doelen handschriftonderwijs Primair Onderwijs en de doelen handschriftonderwijs op de pabo. Daarna komen theoretische visies op handschriftontwikkeling in de bovenbouw aan bod in paragraaf 2.2. Verbonden of los schrift staat ter discussie in de bovenbouw. Tijdens het schrijven van dit onderzoeksverslag verschijnt in de schrijfmethode 'Schrijven in de Basisschool' (Noordhoff Uitgeverij, 2013) een nieuwe leergang 'los schrift' waarbij geen verbonden schrift meer aangeboden wordt. Daarom is het theoretisch kader uitgebreid met een paragraaf, waarin visies vanuit de theorie op los en verbonden schrift beschreven worden. Paragraaf 2.3 geeft een samenvatting weer.

2.1 Doelen handschriftonderwijs Primair Onderwijs en Pabo

2.1.1. Einddoel handschriftonderwijs Primair Onderwijs

In het project Tule (tule.slo.nl) is handschriftonderwijs ondergebracht bij domein Nederlands. In kerndoel 8 staat: 'de leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, **een leesbaar handschrift**, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.

In Pak je Pen (Kooijman, Mierlo & Natzijl, 2011) staat dat schrijven een vaardigheid is. Een vaardigheid kun je alleen in de vingers krijgen door bewust en systematisch te oefenen. Daarom verdient schrijven een volwaardige plaats in het rooster, óók in de bovenbouw. Zij geven aan dat bij voortgezet schrijven de instructie van de leerkracht, enthousiasme en begeleiding onontbeerlijk zijn, ook bij het schrijfproces. Het schrijftempo wordt opgevoerd zodat het schrift functioneel toegepast kan worden bij het maken van aantekeningen en later in het vervolgonderwijs. Hoe meer het handschrift aan de schriftcriteria voldoet, hoe beter leesbaar deze wordt. Schrijven op school is nog steeds ondersteunend bij alle andere leerdomeinen en is wereldwijd voor alle mensen een vaardigheid, die hen in staat stelt om te communiceren. (Overvelde, 2011).

Volgens Commissie Meijerink (2010) is handschrift een basisvaardigheid. Het is een leervoorwaarde die het kind bij alle vakken nodig heeft voor het produceren van tekst en cijfers met als doel gegevens herkenbaar vast te leggen, te bewaren of over te brengen. Handschrift vormt een middel bij een taak en heeft een dienende functie. Om handschrift als middel te kunnen inzetten, zal het in de aanleerfase als doel moeten dienen (Commissie Meijerink, 2012, p.70). Schrijven kan gedachten ordenen, schrijfvaardigheid kan plezier geven en het kan een expressiemiddel zijn. Door de digitale 'revolutie' van de afgelopen vijftientig jaar worden meer teksten gelezen en geproduceerd dan voorheen. Dat vraagt om een inhoudelijke aanpassing van het handschriftonderwijs en van de didactiek in het algemeen. Het kind kan zich pas cultureel ontwikkelen als het ons schrift beheerst, zowel perceptief als productief.

De kern van een leerplan bevat volgens Van den Akker (2003) doorgaans de doelen en inhoud van het leren. Veranderingen in die kern veronderstellen meestal ook wijzigingen in andere leerplanonderdelen. Het curriculaire spinnenweb van Van den Akker (2003) visualiseert welke aspecten nog meer een belangrijke rol spelen. In het ontwerp van het jaarprogramma handschriftontwikkeling moeten alle componenten een passend geheel vormen.

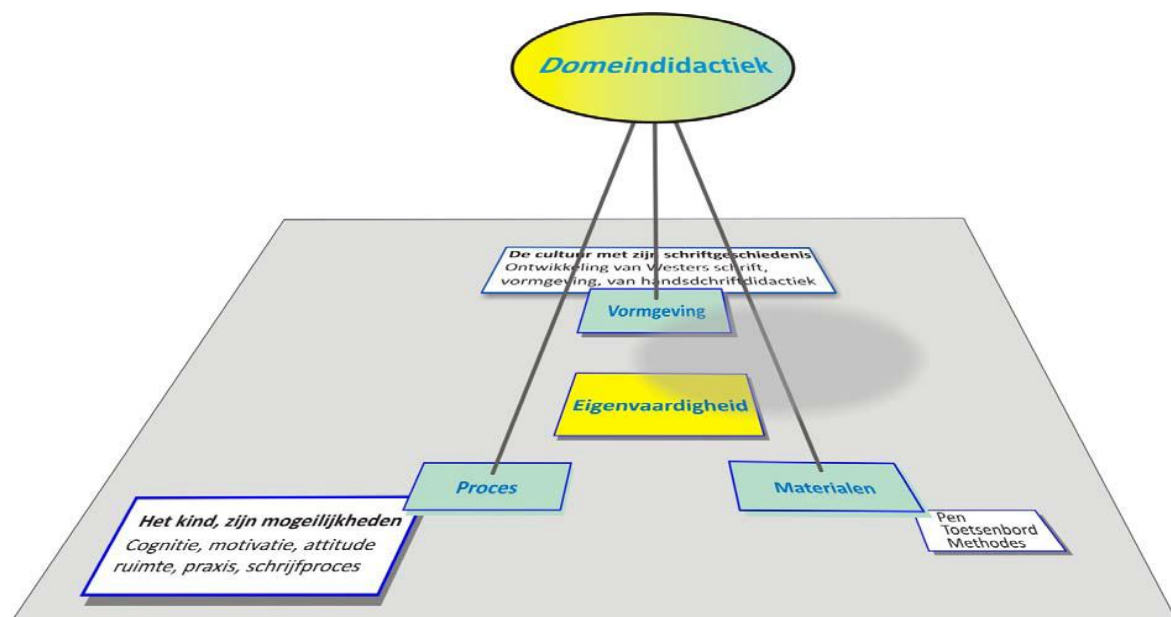
Figuur 1: Curriculaire spinnenweb (Van den Akker, 2003)

2.1.2 Einddoel handschriftonderwijs Pabo

De Kennisbasis Handschrift (HBO raad, 2011) geeft als einddoelstelling van handschrift op de Pabo:

‘De student weet hoe hij kinderen kan leren noteren in goede lettervormgeving vanuit een ergonomisch verantwoord proces met passende materialen, waarbij hij esthetische aspecten van het handschrift of van zijn teksten op de computer functioneel toepast. De student beschikt over een uitstekende eigenvaardigheid die hij inzet, passend bij de taak en het niveau van de kinderen.’

Als de student kennis over de theorie heeft van de drie kernconcepten vormgeving (tekst), materialen (pen, toetsenbord), proces (ergonomie, schrijftrajecten) en als de student deze voor zichzelf in samenhang kan toepassen (eigen vaardigheid), begrijpt de student hoe het voor kinderen is om goed te leren schrijven (Kooijman, Mierlo & Natzijs, 2011).

Figuur 2: uit Pak je Pen

2.2 Theoretische visies op handschriftontwikkeling in de bovenbouw

Het onderzoek richt zich op de groepen 7 en 8 van het Primair Onderwijs. In deze paragraaf worden verschillende theoretische visies met betrekking tot handschriftontwikkeling in de bovenbouw weergegeven om helder te krijgen aan welke criteria een leesbaar handschrift dient te voldoen.

‘Het handschrift maakt een belangrijk deel uit van het competentiegevoel van het kind. Het is de taak van de leraar een leeromgeving te creëren die kinderen uitdaagt, fascineert en stimuleert tot motivatie.’ (Stichting Schriftontwikkeling, 2009). De schrijfles is voor elk kind een fijne en betekenisvolle les waarin de innerlijke behoefte om te kunnen schrijven aangesproken wordt. Succeservaringen spelen een grote rol. Niet elk kind is in staat om ‘mooi’ te schrijven maar voor elk normaal begaafd kind is het mogelijk om een duidelijk leesbaar, vlot en soepel handschrift te ontwikkelen (Kooijman e.a., 2009).

Keulen en van Eerdt (2007) spreken van ‘schriftopvoeding’ in de fase van voortgezet schrijven. Het gaat hier om het ontwikkelen van lopend en voldoende snel geschreven handschrift dat een eigen karakter mag hebben en op onderdelen mag afwijken van het methodeschrift. De eigenheid en kwaliteit van het handschrift staan voorop. Naast temposchrijven krijgt de leesbaarheid aandacht. Het kind staat centraal. De eigen inbreng naar een leesbaar persoonlijk handschrift wordt gerespecteerd. Keulen wijst erop dat begeleiding nodig blijft. Reflectie op het eigen handschrift aan de hand van de handschriftcriteria dient alle aandacht te krijgen.

2.2.1 De grafo-cognitieve werkwijze

Stichting Schriftontwikkeling (Schriftontwikkeling.nl) wil de kwaliteit van het handschriftonderwijs en handschriftbegeleiding verbeteren. Zij richt zich op de lettervormgeving en de didactiek daarvan. De Stichting noemt schrijven een culturele vaardigheid die iedereen aan te leren valt, mits de lettervormgeving ervan goed wordt uitgelegd en de voorbeelden excellent worden voorgedaan.

De grafo-cognitieve werkwijze ondersteunt en verfijnt vanaf groep één de waarneming en grafische uitvoering en leert gaandeweg steeds meer lettercognitie aan, zodat kinderen in staat zijn om de constructie van goede lettervormen te doorzien en te kunnen uitvoeren en voldoende kennis aangereikt krijgen om hun handschrift tijdens en na de basisschool te kunnen onderhouden (Hamerling en Scholten, 2009). De lettervormgeving, de houding en de greep worden cognitief benaderd.

Inzet grafo-cognitieve werkwijze in de bovenbouw

Hamerling (2009) noemt schrijven aangeleerd gedrag. Volgens Hamerling is een leesbaar handschrift een gevolg van goede lettervormgeving. Een onderzoek van Aglioti (Aglioti et al,

2008) heeft laten zien dat men een waargenomen handeling van een ander zelf goed moet beheersen om deze handeling goed te kunnen evalueren en begrijpen. Doordat kinderen volop over spiegelneuronen beschikken, zijn ze tot perfecte imitaties van volwassen gedrag in staat. Daarom vindt Hamerling het belangrijk, dat de leerkracht model kan staan.

Daarnaast is cognitieve overdracht van belang en blijft handschriftbegeleiding nodig, ook in de bovenbouw. Volgens Hamerling beheersen vijf handschriftnormen de totale handschriftkwaliteit. Deze zijn ontleend aan de methode Schrift (Hamerling, e.a., 2009) en ieder criterium kent een eigen symbool:

1. Een uitgevulde rompzone: letters óp de grondlijn en tégen de (denkbeeldige) romplijn
2. Alle neerhalen evenwijdig
3. Alle rechte lijndelen waar ze horen
4. Alle letterrompen staand: de hoogte van de letter is altijd meer dan de breedte
5. Alle letterafstanden correct en gelijkmatig

Zodra kinderhandschriften in de bovenbouw aan bovenstaande vijf criteria voldoen, zullen de handschriften volgens de grafo-cognitieve werkwijze leesbaar zijn.

2.2.2 De grafo-motorische werkwijze

Een aantal zelfstandige schrijfpedagogen is van mening dat handschriftonderwijs gebaseerd is op een combinatie van cognitie en motoriek. Dit noemt men de grafo-motorische werkwijze. Bij het leren schrijven vanuit grafo-motorisch perspectief staat volgens van Hagen en Versloot (2008) eerst de te leren schrijfbeweging als motorische actie centraal. Daarna spelen talige en cognitieve processen een belangrijke rol. De talige processen krijgen de overhand in de bovenbouw. Schrijven wordt aangestuurd door kennis over lettervormgeving en wordt daarna uitgevoerd, wat een motorische activiteit is.

Inzet grafo-motorische werkwijze in de bovenbouw

Volgens van Hagen en Versloot (2008) zullen in de bovenbouw bij de vele talige activiteiten motorische accenten worden gelegd. De talige activiteiten worden gericht op taken die de leerlingen in het vervolgonderwijs nodig hebben. Daar moeten de leerlingen in een vlot tempo teksten kunnen schrijven. Ze leren blokletterschrift omdat zij dit onder andere nodig hebben bij het invullen van formulieren. De leerkrachten in de bovenbouw moeten minimaal op twee niveaus schrijfles kunnen geven: aan leerlingen die voldoende leesbaar schrijven en

aan leerlingen die nog moeite hebben om een leesbaar schrijfproduct te leveren. De motorische vaardigheid is gekenmerkt door een sterke toename en variatie van soepelheid, kracht, coördinatie en daardoor de complexiteit van bewegen. In deze leeftijdsfase is een goede training belangrijk.

Naast kennis en toepassen van de schriftcriteria: constante grootte, hellingshoek, spatiëring en het juist verdelen van een tekst over de bladzijde vindt de grafo-motorische werkwijze het belangrijk rekening te houden met de motorische mogelijkheden van het kind.

In bijlage 1 zijn de praktische inzetmogelijkheden van de grafo-cognitieve en de grafo-motorische werkwijze uitgewerkt.

2.2.3 Verbonden en los schrift

De methode Schrijven in de Basisschool (Corrie van Eerd, 2013) vindt het verbonden schrift niet voor elke leerling geschikt. Van Eerd geeft aan dat meer kinderen moeite krijgen met het leren schrijven van verbonden schrift. Daarom pleit zij voor een leergang los schrift naast een leergang verbonden schrift. In januari 2013 is deze leergang op de NOT (Nederlands Onderwijs Tentoonstelling) geïntroduceerd.

Stichting Schriftontwikkeling (Hamerling en Scholten, 2007) pleit voor het aanleren van verbonden schrift om psychomotorische redenen, omdat elke nieuwe letter daar begint waar de vorige eindigt, omdat kinderen leren in woorden te schrijven, omdat er automatisch een letterspatie ontstaat door de verbinding en omdat het om de hiervoor genoemde redenen eenvoudiger is om aan te leren.

Van Buuren (2007) geeft aan dat aanleren van blokletters op veel problemen stuit en noemt daarbij ook bovenstaande nadelen. Verder zegt zij: 'Juist in de aanleerfase van het lezen is het woordbeeld zo belangrijk. Kinderen die verbonden schrift schrijven, krijgen automatisch een letterspatie mee en schrijven woorden. Kinderen die blokletters maken schrijven letters'.

2.2.4. Internationaal

Door de explosieve toename van digitaal onderwijs wereldwijd is internationaal gezocht naar onderzoeksgegevens over handschriftonderwijs. Uit het onderzoek van de Franse Marieke Longcamp (2005) is gebleken, dat het visuele geheugen ondersteund wordt door het motorisch geheugen bij het lezen. Door letters te schrijven, zouden deze beter herkend worden dan wanneer dit met de computer gebeurt. *'When writing by hand, our brain receives feedback from our motor actions, together with sensation of touching a pencil and paper. These kinds of feedback is significantly different from those we receive when touching and typing on a keyboard'*. Dit zou betekenen dat schrijven helpt, de leerstof tot je te nemen. Ook in de bovenbouw en in het vervolgonderwijs zou dit een voordeel voor de leerling kunnen betekenen. Ergonoom Timothy Smoker en zijn team (University of Central Florida, 2009) hebben in hun onderzoek aangetoond dat de pen niet alleen het beste kanaal is van gedachte naar woord, maar dat het handschrift ook werkt als motor voor het

geheugen. De computer maakt onze dagelijkse routine gemakkelijker, maar het schrijven met pen en papier kan ons denken inspireren. (Paschek, 2013).

2.3 Samenvatting

Na het bestuderen van verschillende theorieën, is het duidelijk dat zowel de grafo-motorische werkwijze, als de grafo-cognitieve werkwijze duidelijke criteria hanteren voor een leesbaar handschrift en welke dit zijn. Handschriftbegeleiding door de leerkracht blijft ook in de bovenbouw belangrijk. Leerlingen dienen kennis op te doen over lettervormgeving en moeten deze leren toepassen in hun handschrift, zodat deze leesbaar blijft. De grafo-motorische werkwijze legt meer nadruk op de motorische vaardigheid en training daarvan, gericht op soepelheid en coördinatie van de bewegingen. Door de toenemende digitalisering vraagt men zich af of het aanleren van verbonden schrift nodig is. Door verbonden schrift krijgen leerlingen een goed woordbeeld. Uit andere onderzoeken is gebleken dat de motoriek (het schrijven) beter helpt om leerstof op te nemen, dan verwerking op het toetsenbord.

Hoofdstuk 3: Plan van aanpak

In dit hoofdstuk wordt de opzet van het onderzoek beschreven. De gekozen onderzoeksstrategie, het onderzoek paradigma en het soort onderzoek worden uitgewerkt in paragraaf 3.1. Paragraaf 3.2 maakt duidelijk welke onderzoeksmethoden worden ingezet om antwoorden te vinden op de deelvragen en worden de respondenten toegevoegd. De ethiek, validiteit en betrouwbaarheid van de verkregen data worden belicht in paragraaf 3.3. Hoe de onderzoek data zullen worden geanalyseerd en vastgelegd komt aan bod in paragraaf 3.4. In paragraaf 3.5 wordt de keuzevolgorde van de dataverzameling bepaald.

3.1 Onderzoeksstrategie

Er is gekozen voor een deductieve benadering van het onderzoek, waarbij na het verwerven van kennis, het praktijkonderzoek is vormgegeven. Vanuit de theoretische invalshoeken over handschriftonderwijs worden de belangrijkste begrippen en gedachtengangen geselecteerd en vertaald in vragen en besprekpunten. Aan de hand van deze selectie wordt gestructureerd het onderzoeksverslag uitgewerkt.

Het onderzoek past binnen het kritisch-emancipatorische paradigma, omdat het onderzoek tot doel heeft te komen tot verbetering en vernieuwing van de onderwijspraktijk op het gebied van handschrift. Het richt zich op het proces van handschriftonderwijs in de bovenbouw, op innovatie en op de professionele ontwikkeling van leerkrachten en mij als onderzoekende docent. Het onderzoek plaatst de praktische problemen die de studenten op stage tegenkomen in een context. Het handschriftonderwijs zal in dit onderzoek kritisch geanalyseerd en gereflecteerd worden. Met de kwalitatieve data en uitkomsten uit dit onderzoek zullen nieuwe inzichten ontstaan die verder professionaliseren binnen handschriftonderwijs op de pabo mogelijk maakt. Daarnaast kunnen de scholen nadrukkelijker ondersteund en begeleid kunnen worden in de vertaling naar de leerlijn handschrift. Hierbij zal gebruik gemaakt worden van de kennis van betrokkenen om de kloof tussen theorie en praktijk te overbruggen.

Het onderzoek betreft een praktijkgericht actieonderzoek. Een van de belangrijke uitgangspunten van actieonderzoek binnen het onderwijs is dat leraren reflecteren op basis

van systematisch verzamelde informatie en gevalideerde gegevens (Ponte, 2006; Cornelissen & Van den Berg, 2008). De meningen en reacties van de deelnemende scholen zijn van belang. Zij leveren een belangrijke bijdrage aan de professionalisering en emancipatie van de onderwijsgeevenden, pabo studenten en de leerlingen. Carr en Kemmis (1986) geven aan dat actieonderzoek gaat om: verbetering van de praktijk en handelen; verbetering van het begrijpen van de praktijk en het handelen; verbetering van de situatie waarin het handelen plaats vindt. De onderzoeksvraag sluit hier goed bij aan, omdat er een wijze gezocht wordt om de onderwijsinhoud beter te laten aansluiten bij de behoeften uit de praktijk. Naar aanleiding van de resultaten uit het onderzoek worden verbeteracties ingezet, de resultaten worden geëvalueerd en als blijkt dat naar aanleiding van die resultaten er een nieuwe aanleiding is, zal de cyclus na herdefiniëring van het probleem, opnieuw gestart worden.

De onderzoeksvraag:

Op welke wijze kan de onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo aansluiten bij de behoeften van de leerkrachten van groep zeven en acht van de betreffende scholen op het gebied van handschriftonderwijs?

3.2 Respondenten en onderzoeksmethoden

3.2.1 Respondenten

De respondenten zijn vier directeurs, vier intern begeleiders en acht leerkrachten van de groepen zeven en acht van vier basisscholen. Voor deze respondenten is gekozen, omdat zij naar mijn mening de onderzoeksvraag vanuit de praktijk van het primair onderwijs kunnen beantwoorden vanuit verschillende hoeken: de leerkracht van groep zeven en/of acht die het onderwijs verzorgt en de pabo studenten als mentor begeleidt bij het geven van schrijfonderwijs. De directeur van de school, die de visie op schrijfonderwijs kan verwoorden vanuit de school en de intern begeleider, omdat deze te maken heeft met de zorg rondom handschriftonderwijs.

3.2.2 Onderzoeksmethoden

Deelvraag 1:

Aan welke criteria dient een leesbaar handschrift te voldoen?

Het antwoord op deelvraag 1 wordt gegeven vanuit de bestudeerde literatuur. Verschillende theorieën en visies maken duidelijk aan welke criteria een leesbaar handschrift dient te voldoen.

Deelvraag 2:

Hoe geven de leerkrachten van groep 7 en 8 vorm aan handschriftonderwijs op de betreffende basisscholen?

Om het antwoord op deze deelvraag te geven is gekozen voor het samenstellen van een vragenlijst. Deze is oppervlakkiger dan een interview, maar levert in korte tijd veel te analyseren data (De Lange et al., 2011). De tijd voor dit onderzoek is beperkt, de tijd van de leerkrachten ook en vandaar deze onderzoeksmethode. De vragenlijsten worden uitgezet per e-mail naar de leerkrachten. Er is gebruik gemaakt van 40 stellingen en vier open vragen. In de vragenlijst kan de respondent een keuze maken uit een aantal gesloten antwoordcategorieën. Hierdoor worden de antwoorden meetbaar en kan het doel van de vragenlijst, antwoord krijgen op deelvraag 2, in beeld gebracht worden. De lijst is opgebouwd aan de hand van theoretische componenten en kernvragen uit het curriculaire spinnenweb (van den Akker, 2003). Deze is uitgewerkt in bijlage 2. Iedere component komt herhaald terug in de stellingen. De items zijn eenduidig geformuleerd en bevatten voor de leerkracht eenvoudige, heldere taal zodat er bij de respondenten geen twijfels over de bedoeling van de stellingen kunnen bestaan. Daarnaast zijn de stellingen neutraal geformuleerd en in de ik-vorm geplaatst. Hierdoor wordt de leerkracht betrokken bij het onderwerp. De lijst is vóór het uitzetten door enkele leerkrachten en een pabo schrijfdocent ingevuld en beoordeeld. De feedback van critical friends is verwerkt, waardoor de betrouwbaarheid vergroot wordt.

Deelvraag 3:

Welke behoeften op het gebied van handschriftonderwijs hebben de leerkrachten van groep 7 en 8 van de betreffende scholen?

Om antwoord te geven op deze deelvraag is het allereerst belangrijk een algemeen beeld van de vier basisscholen te krijgen. Er is gekozen voor een documentenanalyse op het vakgebied schrijven/ handschriftontwikkeling. Het doel van de documentenanalyse is het in kaart brengen van de vier schoolorganisaties, de onderwijsvisies, de missies. Hierbij wordt duidelijk gezocht naar hoe de leerlijn schrijven op de scholen vorm gegeven wordt en is ingebed in deze organisaties. In de schoolgidsen en schoolplannen wordt ook gezocht naar belangrijkheid van het vak schrijven/ handschriftontwikkeling in de basisschool en of dit vak prioriteit heeft.

Het groepsinterview is de derde gekozen onderzoeksmethode die van belang is voor deelvraag 2 en 3. Op elke school wordt een groepsinterview afgenomen met de directie en de intern begeleider. Elk interview zal ongeveer 45 minuten in beslag nemen. Het doel van het interview is om diepgang aan het onderzoeksonderwerp te geven en op zoek te gaan naar visie op handschriftonderwijs, meningen, attitudes en motivatie. De informatie komt uit eerste hand en er kan flexibel ingespeeld worden op wat de ander inbrengt. In de gesprekken is het belangrijk als onderzoeker betrokkenheid en respect te tonen en te laten blijken dat geïnteresseerd te zijn in hun opvattingen en overtuigingen over handschriftonderwijs. De respondenten zullen zich tijdens dit gesprek realiseren hoe zij over handschriftonderwijs denken en zal er een bewustwording op gang komen. In het interview staan een aantal thema's (kernbegrippen) centraal. De thema's zijn geselecteerd uit de theorie van de grafo-motorische werkwijze (Hamerling en Scholten, 2009) en de grafo-motorische werkwijze (Van Hagen en Versloot, 2008). De deelaspecten, behorend bij de kernbegrippen, leiden naar geformuleerde vragen en stellingen over handschriftonderwijs. De opzet van het interview wordt voorgelegd aan de critical friends en de op- en aanmerkingen worden verwerkt. Elk samengevat interview zal worden teruggekoppeld naar de betreffende school voor akkoord om transparant te blijven.

De open vragen uit de vragenlijsten zijn bedoeld om de acht leerkrachten ruimte te bieden hun leerkrachtbehoeften onder woorden te brengen, hun meningen en visies. Hiermee geven zij antwoord op deelvraag 3.

De opzet van de groepsinterviews is weergegeven in bijlage 3. De opzet van de vragenlijst is te vinden in bijlage 4.

3.3 Ethiek, validiteit en betrouwbaarheid

In gesprekken op de basisscholen zijn het belang en het doel van dit onderzoek besproken. Ik wil een betere aansluiting bewerkstelligen tussen theorie (pabo), praktijk (de basisscholen) en de student (het werkplekleren). Vervolgens is toestemming en medewerking gevraagd en verkregen. Afspraken die met deelnemers worden gemaakt, zullen worden nagekomen. Gaande het onderzoek wordt in de gaten gehouden of gegevens relevant zijn en of zij laten zien waarnaar gezocht wordt. De gegevens zijn vertrouwelijk en de resultaten van het onderzoek worden volledig weergegeven en teruggekoppeld naar de respondenten om na te gaan of ze goed geïnterpreteerd zijn. Regelmatig wordt een 'member check' uitgevoerd (Harinck, 2007). In dit onderzoek wordt triangulatie toegepast: meerdere onderzoeksmethoden worden ingezet (documentenanalyse, groepsinterview, vragenlijst), op meerdere momenten en er zijn meerdere respondenten bij het onderzoek betrokken (leerkrachten van de groepen 7 en 8, directies, intern begeleiders). Hierdoor wordt de betrouwbaarheid van het onderzoek verhoogd. De onderzoeksmethoden zijn met de critical friends besproken en de kritische feedback is verwerkt. De onderzoeksmethoden zijn opgebouwd vanuit de theorie. De interviews worden goed voorbereid, gestructureerd afgenomen en uitgewerkt. De validiteit wordt verhoogd, omdat alle intern begeleiders en directies persoonlijk benaderd zijn voor het interview en allen hebben toegezegd te willen deelnemen.

3.4 Data-analyse

Er wordt gebruik gemaakt van de deductieve benadering van data-analyse. In het groeps interview en vragenlijst worden verschillende theorieën over handschriftonderwijs verwoord en worden de belangrijkste gedachtengangen en begrippen in vragen en stellingen vertaald.

Bij de uitwerking van de interviews kan dezelfde volgorde aangehouden worden en de standpunten en meningen worden samengevat. Door de groepsinterviews op te nemen op audio en de gesprekken na opname letterlijk uit te werken, vormt deze transcriptie de basis voor de analyse. Er wordt gekozen voor een thematische analyse aan de hand van de

gespreksthema's, kernbegrippen en deelaspecten (Van der Donk en van Lanen, 2009). Daarnaast is gebruik gemaakt van coderingen (Boeije, 2005). De interviews worden anoniem verwerkt. De data zijn kwalitatief, omdat er inzicht wordt verkregen in de beleving van handschriftonderwijs op de betreffende scholen. Het nadeel is, dat uitwerking veel tijd kost en dat de analyse van de gegevens complex zal zijn. Ondanks dat, ben ik van mening dat dit een juiste onderzoeksmethode zal zijn om visie, meningen, attitudes op het gebied van handschriftonderwijs boven tafel te krijgen.

De 40 stellingen uit de vragenlijsten voor de leerkrachten zijn meetbaar, doordat er een keuze gemaakt kan worden uit een aantal alternatieven. De antwoorden zullen per component uit het curriculaire spinnenweb (Van den Akker, 2003) in een spreadsheet in Excel geplaatst worden. Vervolgens zullen de resultaten per component in tabellen worden weergegeven. De data uit de vragenlijsten zijn kwalitatief, omdat er inzicht wordt verkregen over denkwijzen, visies van leerkrachten en of deze allen eensluidend zijn over handschriftonderwijs. De vragenlijst dient als basis om dieper gaande informatie te krijgen op microniveau(klassenniveau). De data uit de vragenlijsten zijn ook kwantitatief, omdat berekend wordt hoeveel leerkrachten een bepaald antwoord op een bepaalde vraag hebben gegeven.

Aan de scholen en respondenten worden codes gekoppeld om de anonimiteit te waarborgen. De scholen zijn gecodeerd met de letters A, B, C en D gekregen. De leerkrachten zijn gecodeerd met een letter en een cijfer b.v. code A8 houdt in: leerkracht van school A, groep 8. De vragenlijsten worden kwantitatief geanalyseerd en in tabellen geplaatst.

3.5 Keuzevolgorde dataverzameling

De deelnemende scholen hebben allen een eigen onderwijsconcept. Om antwoorden beter te kunnen begrijpen, is gekozen van macro naar microniveau te gaan: eerst een brede oriëntatie op school- en onderwijsconcepten door verdieping in schoolgidsen. Vervolgens verdere verdieping door middel van een documentenanalyse aan de hand van de schoolgidsen en schoolplannen. Om zicht te krijgen op motieven, visie en attitudes worden op schoolniveau de groepsinterviews uitgevoerd met de directies en intern begeleiders. Tot

slot geven de vragenlijsten van de leerkrachten van de groepen 7 en 8 alle data op klassenniveau. De dataverzameling levert kwalitatieve data op. De vragenlijsten leveren ook kwantitatieve data op. Met dit onderzoek wordt getracht handschriftontwikkeling vanuit verschillende invalshoeken te bestuderen, waardoor een grotere nauwkeurigheid en betrouwbaarheid ontstaat (triangulatie).

Hoofdstuk 4: De resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten uit de verzamelde data gepresenteerd. In paragraaf 4.1, 4.2, 4.3 worden opeenvolgend de resultaten uit de documentenanalyse, de groepsinterviews en de vragenlijsten gepresenteerd. Tot slot volgen in paragraaf 4.4 korte conclusies op dataniveau.

4.1 Documentenanalyse

De documentenanalyse is ingezet om het handschriftonderwijs op de vier scholen in kaart te brengen en te zoeken naar prioriteiten op het gebied van handschriftonderwijs op de scholen. Hiervoor zijn de schoolgidsen en schoolplannen opgevraagd. De schoolgidsen zijn voor iedereen toegankelijk via de websites. De schoolplannen zijn toegestuurd.

Documentenanalyse		
School	Schoolgids	Schoolplan
A	Methode Pennenstreken genoemd groep 1 t/m 8	Methode genoemd en doel schrijfonderwijs
B	Beschrijving doel, leerlijn, gebruikte methode (Pennenstreken), schrijfmaterialen en zorg.	Niet genoemd
C	Schrijfonderwijs niet genoemd	Niet genoemd
D	Methode Pennenstreken genoemd groep 3 t/m 8	Niet genoemd

Tabel 1: documentenanalyse

4.2 Groepsinterviews

De interviews waren gericht op het verkrijgen van antwoorden op deelvraag 2: *Hoe geven de leerkrachten van groep 7 en 8 vorm aan handschriftonderwijs op de betreffende basisscholen?* en op deelvraag 3: *Welke behoeften op het gebied van handschriftonderwijs hebben de leerkrachten van groep 7 en 8 van de betreffende scholen?*

Er is gebruik gemaakt van een thematische analyse aan de hand van de gespreksthema's. De interviews hebben kwalitatieve data opgeleverd. De respons was 100 %.

Gespreksthema's	Analyse groepsinterviews met 4 directeuren en 4 intern begeleiders
Leerlijn schrijven	Doorgaande leerlijn schrijven aanwezig en gebruiken een schrijfmethode, enkele aanvullende methoden voor remediëring. Start methodisch schrift bij aanvang groep 3. Eén school start vanaf april groep 2. In de bovenbouw schrijfschrift in gebruik. Handleiding wordt nauwelijks gebruikt.
Visie schrijfonderwijs	Visie verandert door digitalisering. Veel aandacht naar taal, rekenen, (begrijpend) lezen. Schrijven minder prioriteit. Een functioneel, leesbaar handschrift blijft belangrijk. Schrijven ondersteunt het lezen. Schrijven meer een creatief doel en minder communicatief. In bovenbouw merendeel pen en papier. Verdere digitalisering zal niet zo'n vaart lopen (financiële middelen, schoolgebouwwontwikkeling, software). Meer aandacht voor fijnmotorische ontwikkeling (zorgen). In de aanleerfase veel aandacht voor schrijven, daarna neemt het rap af.
Leerlijn schrijfmaterialen	Goed schrijfmateriaal belangrijk, wordt zorgvuldig over nagedacht. Twee scholen hebben schrijfmaterialenprotocol. Verschillende schrijfmaterialen in gebruik. Schrijfmateriaal wordt ingezet, gericht op individu passend bij ontwikkeling.
Toetsenbordvaardigheid	Ontwikkeling toetsenbordvaardigheid is belangrijk. Allen een naschools aanbod. Eén school biedt vanaf groep 5 lessen aan op dit gebied. Een tweede school zet typelessen in vanaf de helft groep 7. Meer inzet binnen schooltijd, zou goed zijn.
Handschriftbegeleiding in de bovenbouw	Nauwelijks handschriftbegeleiding in de bovenbouw. Schrijven veelal op de weektaak. Eén school vindt begeleiding naar een leesbaar handschrift belangrijk en geeft les volgens de methode met instructie, aandacht voor penvoering, houding en leesbaarheid. Men neigt ernaar de instructie weer op te pakken, door verslechterende handschriften. Geen handschriftprotocol, waarin afspraken zijn vastgelegd. Leerkrachten geven handschriftonderwijs op hun eigen manier, afhankelijk van de motivatie.
Feedback in de	Het merendeel geeft mondeling tijdens verwerking feedback of

bovenbouw	na de les bij nakijken schrift. Eén school maakt duidelijk gebruik van de lessen uit de methode en houdt zich aan het doel van de les en de aandachtspunten voor feedback (handschriftcriteria). Beoordeling veelal op basis van netheid en leesbaarheid. Niet op basis van handschriftcriteria. Leerlingen doen niets met de feedback in het schrift.
Tijdsinvestering in de bovenbouw	Dertig minuten per week in de bovenbouw. Tijdsinvestering matig tot nihil volgens respondenten: zelfstandig schrijven tijdens de weektaak of korte instructie met verwerking.
Handschriftcriteria	Geen gebruik van objectieve handschriftcriteria. Geen toetsinstrumenten voor een leesbaar handschrift. Twee scholen gebruiken als criterium voor een leesbaar handschrift : 'Als de leerling het zelf maar kan lezen'
Remediëring handschriften	Onderbouw gebruikt screening of kijkwijzers. Hulp van fysio. Onderbouw soms groepsplannen. Geen zorgroute handschrift in bovenbouw. Zelden een overstap naar blokschrift, als methodisch niet lukt. In groepsbesprekingen komen handschriftproblemen sporadisch aan bod. Weinig remediëring.
Blokschrift- verbonden schrift	Vanaf gr 7 aanbod blokschrift. Gebruik eigen handschrift en blokschrift toegestaan. Moment ligt verschillend. Eén school adviseert zo lang mogelijk verbonden te blijven schrijven.
Evaluatie schrijfonderwijs	Drie scholen evalueren hun schrijfonderwijs niet. Incidenteel evaluatie op individueel of groepsniveau. Moet meer onder de aandacht komen door verslechterende handschriften.
Behoeften	kansen om winst te behalen in: leerlingen leren kritisch naar hun werk te laten kijken, aandacht voor feedback geven, toetsenbordvaardigheid ontwikkelen, hoe te werken met objectieve handschriftcriteria, beoordelen van handschriften, fijnmotorische ontwikkeling, regelmatige evaluatie, motivatie van leerkrachten bovenbouw handschriftonderwijs, ontwikkelen van visie gericht op de toekomst van handschriftonderwijs. 'We vinden allemaal een leesbaar handschrift belangrijk, maar we doen er geen klap aan'.

Tabel 2: analyse groepsinterviews

Bijlage 5 betreft een verkorte weergave van de interviews. In bijlage 6 is de letterlijke uitwerking van de audio opname opgenomen. Een uitgebreide inhoudsanalyse van de gespreksthema's is terug te vinden in bijlage 7.

4.3 Vragenlijsten

De vragenlijsten zijn ontwikkeld om antwoord op deelvraag 2 en 3 te vinden:

2. Hoe geven de leerkrachten van groep 7 en 8 vorm aan handschriftonderwijs op de betreffende basisscholen?

3. Welke behoeften op het gebied van handschriftonderwijs hebben de leerkrachten van groep 7 en 8 van de betreffende scholen?

4.3.1 Analyse stellingen uit de vragenlijsten

De verkregen data uit de vragenlijsten zijn in een Excel bestand geplaatst (spreadsheet bijlage 8) en vervolgens uitgewerkt in tabellen (bijlage 9). De componenten uit het curriculaire spinnenweb zijn de analyse categorieën. In tabel 3 wordt een beknopte analyse weergegeven per component. De vragenlijsten hebben betrekking op het beantwoorden van deelvraag 2. De respons was 100% (8 leerkrachten).

Component	Aantal leerkrachten	Analyse stellingen uit vragenlijst leerkrachten
Visie	8	Alle respondenten vinden een leesbaar handschrift bij het verlaten van de basisschool belangrijk tot zeer belangrijk, zijn het ermee eens dat begeleiding naar een leesbaar handschrift nodig is en vinden dat toetsenbordvaardigheid thuis hoort in de basisschool. Zij blijven ondanks het digitale tijdperk schrijfonderwijs zinvol vinden. Een leerlingvolgsysteem voor handschriftonderwijs achten zij niet zinvol.
Leerdoelen	6	Meer dan de helft van de leerkrachten werkt niet doelmatig aan de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift. Bijna iedereen volgt de schrijfmethode; de handleiding wordt af en toe gebruikt. Eén leerkracht meldt geen handleiding te hebben.
Leerinhouden	6	De meeste leerkrachten zijn het ermee eens dat de leerlingen zelf een keuze kunnen maken voor verbonden schrift of blokschrift en laten leerlingen met een kwalitatief slecht leesbaar verbonden schrift veel schriftelijke taken in blokschrift verwerken. Bijna alle leerlingen maken zelf een keuze voor verbonden of blokschrift. De meeste leerkrachten zijn deels bekend met de handschriftcriteria en ook de meeste leerlingen zijn volgens hen bekend met de handschriftcriteria.
Leeractiviteit	7	De meeste leerkrachten differentiëren niet in schrijfoopdrachten en maken geen gebruik van het Directe Instructie Model. Bijna alle leerlingen verwerken zelfstandig de schrijfles en ondersteunen elkaar niet tijdens het schrijven. Bijna alle leerkrachten vinden dat

		de leerlingen niet gemotiveerd werken aan de ontwikkeling naar een persoonlijk handschrift.
Rol van de leerkracht	7	Bijna alle leerkrachten geven tijdens de les feedback op het schrijfproduct, het schrijfproces en ook in het schrift. Vakoverstijgend feedback geven op het handschrift gebeurt deels. De meeste leerlingen weten op welke handschriftcriteria zij feedback ontvangen. Alle leerkrachten vinden dat zij invloed hebben op de kwaliteit van de handschriften. Bijna iedereen staat model voor een duidelijk leesbaar handschrift. Bijna niemand reflecteert op zijn/haar gegeven schrijflessen.
Leerbronnen en leermiddelen	7	Bijna alle leerkrachten gebruiken ter ondersteuning van de schrijfles het digibord. De meeste schriftelijke taken worden door de leerlingen verwerkt met pen en papier. Geen van de leerkrachten laat leerlingen met een kwalitatief slecht leesbaar handschrift veel schriftelijke taken op de computer verwerken. Op de meeste scholen is de balpen in gebruik in de bovenbouw, deels het potlood en de vulpen. Geen school maakt gebruik van de fineliner en de gelpen. Op één school wordt alléén gebruik gemaakt van de Stabilo (schoolbeleid).
Groeperings vorm	n.v.t.	Niet gebruikt. Reden: geen relatie met deelvraag 2
Tijd en plaats	7	Bij vrijwel iedereen staat schrijven op de weektaak. De meeste leerkrachten geven één keer per week schrijfles.
Beoordeling en toetsing	6	De meeste leerkrachten vinden, dat als leerlingen elkaars schrijfwerk beoordelen, dit kan leiden tot verbetering van de schrijfresultaten. Ook vindt meer dan de helft dat de kwaliteit van de handschriften in zijn/haar groep niet vooruit gaat. Niemand beoordeelt de handschriften objectief aan de hand van de schriftcriteria en niemand gebruikt observatie/ signaleringslijsten om de handschriftontwikkeling van de leerlingen te kunnen volgen. Slechts één leerkracht toetst de leesbaarheid van de handschriften. Bijna niemand bespreekt handschriftonderwijs met collega's.

Tabel 3: analyse stellingen vragenlijsten

4.3.2 Analyse open vragen uit de vragenlijsten

Vier open vragen zijn opgesteld om antwoord te geven op deelvraag 1 en 3. In tabel 4 wordt de analyse weergegeven. De respons was 100% (8 leerkrachten). In bijlage 10 wordt de uitwerking per vraag weergegeven.

<i>Welke handschriftcriteria bepalen volgens jou of het resultaat van een handschrift voldoende is?</i> <u>Analyse:</u> De meeste leerkrachten geven alle handschriftcriteria aan die bepalen of een handschrift voldoende is.
<i>Waar liggen voor jou als leerkracht behoeften op het gebied van handschriftontwikkeling in jouw basisschoolpraktijk?</i> <u>Analyse:</u> De meeste leerkrachten vinden een doorgaande leerlijn op het gebied van handschriftontwikkeling belangrijk, zoeken hulp voor leerlingen die schrijven moeilijk vinden, willen

advies over schrijfmateriaal, schoolbreed afspraken maken en handschriftcriteria goed leren toepassen.
<i>Waar zal op de pabo binnen het vakgebied handschriftontwikkeling aandacht aan besteed moeten worden om aan die behoeften te kunnen voldoen?</i>
<u>Analyse:</u> De meeste leerkrachten vragen vanuit de pabo meer aandacht voor werken met het digibord, hulp aan zwakke schrijvers en juist gebruik maken van schriftcriteria
De vierde vraag betrof de mogelijkheid opmerkingen te maken. Hier werd succes gewenst met het onderzoek.

Tabel 4: analyse open vragen

4.4 Korte conclusies op dataniveau

Op schoolniveau lijken de scholen het met elkaar eens te zijn. De visie op handschriftonderwijs verandert door verdere digitalisering. Elke school heeft een doorgaande leerlijn handschrift. Handschriftonderwijs wordt serieus gegeven in de aanleerfase van methodisch schrijven. Daarna neemt vanaf groep 6 handschriftonderwijs in rap tempo af. De prioriteiten liggen bij de basisvakken taal, rekenen en lezen. Ondanks dat, vindt iedereen een leesbaar handschrift belangrijk. Op klassenniveau wordt één keer per week een schrijfles gegeven. Schrijven staat veelal op de weektaak. Mijn onderzoek lijkt aan te geven dat er in de bovenbouw weinig handschriftbegeleiding wordt gegeven. De leerlingen lijken weinig te doen met de gegeven feedback van de leerkracht. De leerkrachten zijn bekend met de handschriftcriteria. Deze worden niet ingezet om de leesbaarheid van de handschriften te beoordelen. In de bovenbouw lijken niet alle componenten van het curriculaire spinnenweb (H 2.1.1) te harmoniëren.

Hoofdstuk 5: Conclusies, aanbevelingen en reflectie

5.1 Inleiding

In dit onderzoek stond de vraag centraal, op welke wijze de onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo beter kan aansluiten bij de behoeften van de leerkrachten van groep zeven en acht op het gebied van handschriftontwikkeling.

5.2 Conclusies

Nu ik de beschikking heb over de analyseresultaten, is het mogelijk conclusies te trekken. Door antwoord te geven op de deelvragen, krijg ik meer inzicht in de praktijk en dragen de antwoorden bij aan de oplossing van de onderzoeksvraag. Alle conclusies komen voort uit de verzamelde data uit de basisschoolpraktijk. Ik koppel deze aan de theorie en schrijf een reflectie wat dit betekent voor mijn praktijk op de pabo.

Deelvraag 1:

Aan welke criteria dient een leesbaar handschrift te voldoen?

Conclusie 1: Uit de literatuurstudie over verschillende theorieën over handschriftonderwijs (Hamerling en Scholten, 2009) is gebleken, dat cognitieve overdracht aan de hand van handschriftcriteria en handschriftbegeleiding door de leerkracht zijn vereist. Als de handschriften aan de handschriftcriteria voldoen, zijn ze leesbaar.

Reflectie: Leerkrachten dienen kennis te hebben van de handschriftcriteria om met kinderen te werken aan de ontwikkeling en aan het behoud van een leesbaar handschrift. Voor mijn lessen op de pabo betekent dit, dat ik bewust met studenten moet werken kennis over handschriftcriteria en hoe deze in te zetten in de bovenbouw van de basisschool.

Conclusie 2: Naast kennis en toepassen van de schriftcriteria, moet de motorische vaardigheid getraind blijven. De theorie (Van Hagen en Versloot, 2008) geeft aan dat de motorische vaardigheid gekenmerkt wordt door een sterke toename en variatie van soepelheid, kracht, coördinatie en daardoor de complexiteit van bewegen. Leerkrachten in de bovenbouw moeten minimaal op twee niveaus schrijfles kunnen geven: aan leerlingen

die voldoende leesbaar schrijven en aan leerlingen die nog moeite hebben om een leesbaar schrijfproduct te leveren.

Reflectie: Leerkrachten moeten zich bewust zijn van de belangrijkheid van motorische vaardigheid bij de leesbaarheid van handschriften. Op de pabo moet aandacht besteed worden aan ontwikkeling van motorische vaardigheden en aan lesgeven in niveaus.

Deelvraag 2:

Hoe geven de leerkrachten van groep 7 en 8 vorm aan handschriftonderwijs op de betreffende basisscholen?

Conclusie 1: Alle directies, intern begeleiders en leerkrachten vinden een leesbaar handschrift bij het verlaten van de basisschool belangrijk.

Reflectie: Dit onderzoek maakt duidelijk dat er weinig prioriteit bij handschriftonderwijs ligt. Eén intern begeleider verwoordt: 'We vinden het allemaal belangrijk, maar we doen er geen klap aan'. Om het doel van een leesbaar handschrift bij het verlaten van de basisschool te kunnen behalen, zullen de toekomstige leerkrachten vanuit de pabo handvatten aangereikt moeten krijgen, waardoor zij schrijflessen effectief, verantwoord geven binnen de daarvoor gestelde tijd. Uit de theorie (Hamerling en Scholten, 2009) blijkt, dat handschriftbegeleiding in de bovenbouw nodig is voor een leesbaar handschrift.

Conclusie 2: Handschriftonderwijs wordt in de bovenbouw matig vorm gegeven. Dit uit zich in: zelfstandig verwerken van de schrijftaak, minimale instructie, weinig handschriftbegeleiding, subjectieve beoordeling van de leesbaarheid van handschriften, feedback waar leerlingen niets mee doen, gebrekkige kennis over schrijfmaterialen, minimaal gebruik van handleidingen, geen handschriftprotocol.

Reflectie: De theorie van het curriculaire spinnenweb (Van den Akker, 2003) leert, dat de leerplanonderdelen van handschriftonderwijs (de componenten uit het web) in balans dienen te zijn. Dat zijn ze niet. Deze conclusie zet mij tot nadenken als verantwoordelijk handschriftdocent op de pabo. Hier ligt een taak om dit ter discussie te stellen in het netwerk pabo schrijfdocenten en binnen het cluster taal op de pabo.

Conclusie 3: De leesbaarheid van de handschriften van de leerlingen gaat niet vooruit.

Reflectie: Volgens de theorieën (Hamerling en Scholten, 2009) zijn handschriftbegeleiding en cognitieve overdracht vereist voor een leesbaar handschrift. Doordat er minimaal vorm gegeven wordt aan handschriftonderwijs kán de leesbaarheid van de handschriften niet vooruit gaan. Het belang van handschriftbegeleiding zal op de pabo nadrukkelijker aangezet moeten worden.

Conclusie 4: De kennis, die alle leerkrachten hebben over de handschriftcriteria en het model staan voor een leesbaar handschrift worden minimaal ingezet bij handschriftonderwijs in de bovenbouw.

Reflectie: De theorieën (Hamerling en Scholten, 2009 en Van Hagen en Versloot, 2008) melden, dat leerkrachten invloed hebben op de kwaliteit van het schrijfproduct door cognitieve overdracht van kennis, het toepassen van de handschriftcriteria en door model te staan voor een leesbaar handschrift. Op de pabo blijven de ontwikkeling van eigen vaardigheid en cognitieve overdracht belangrijk.

Conclusie 5: Leerkrachten vinden toetsenbordvaardigheid belangrijk in dit digitale tijdperk.

Reflectie: De theorie (Longkamp, 2005) meldt dat schrijven het lezen ondersteunt en helpt bij het leren. Naast handschriftontwikkeling dient binnen de basisschool meer aandacht te komen voor toetsenbordvaardigheid. Op de pabo zal toetsenbordvaardigheid een gespreksthema worden om deze een plek te geven in het curriculum.

Deelvraag 3:

Welke behoeften op het gebied van handschriftonderwijs hebben de leerkrachten van groep 7 en 8 van de betreffende scholen?

Conclusie 1: Leerkrachten in de bovenbouw hebben behoefte aan het goed leren toepassen van de handschriftcriteria en aan begeleiding bij leerlingen die schrijven moeilijk vinden.

Reflectie: Volgens de theorie (Hamerling en Scholten, 2009) is cognitieve overdracht van de criteria die een handschrift leesbaar houden, noodzakelijk. Lesgeven op minimaal twee niveaus is belangrijk om tegemoet te komen aan de verschillen in de groep. Op de pabo zullen toepassingsmogelijkheden van handschriftcriteria moeten worden aangereikt aan

studenten. Daarnaast zal aandacht nodig zijn voor kennis over schrijfmaterialen, die van belang zijn voor de motoriek van de schrijfhand en het schrijfproces (houding, penvoering). De studenten moeten leren handschriftonderwijs te geven op minimaal twee niveaus. Voor de basisschoolleerkrachten zal een nascholing beschikbaar gesteld moeten worden om aan de behoeften te kunnen voldoen.

Conclusie 2: Basisschoolteams hebben behoefte aan regelmatige evaluatie van hun schrijfonderwijs en een handschriftprotocol, waarin schoolbreed afspraken over handschriftonderwijs worden vastgelegd.

Reflectie: Voor het slagen van de leerlijn handschriftontwikkeling en het ontwerpen van onderwijs dienen volgens de theorie van het curriculaire spinnenweb (Van den Akker, 2003) theorie de componenten en aspecten uit het web te harmoniëren. Het leren en de opbrengst zullen moeten worden getoetst, vastgelegd en geëvalueerd. De handschriftspecialist van de pabo kan hierbij een begeleidende rol vervullen.

De onderzoeksvraag

Op welke wijze kan de onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo aansluiten bij de behoeften van de leerkrachten van groep zeven en acht van de betreffende scholen op het gebied van handschriftonderwijs?

Met het beantwoorden van de deelvragen is de onderzoeksvraag beantwoord.

5.3 Aanbevelingen

Dit onderzoek heeft zich gericht op de praktijk van de basisscholen en de pabo-opleiding. Het is van belang kennis te delen met collega's, studenten en leerkrachten. De onderzoeksresultaten worden gepresenteerd en toegankelijk gemaakt. Met het antwoord op de onderzoeksvraag zal het onderzoek een verder vervolg krijgen.

5.3.1 Aanbevelingen voor de deelgenomen scholen:

Leerkrachten kunnen hun handschriftonderwijs inhoudelijk verbeteren, zonder dat dit ten koste gaat van de tijd. Dit kan door de kennis die zij hebben over de schriftcriteria in te zetten in de lessen handschrift. Kinderen hebben handschriftbegeleiding nodig voor de ontwikkeling naar een leesbaar handschrift. Schrijven tijdens zelfstandig werken, kan gewijzigd worden in een les met instructie, cognitieve overdracht, feedback op individuele handschriften. Kinderen moet worden geleerd kritisch naar de kwaliteit van het handschrift te kijken, zodat zij zelf aan de hand van de criteria tot verbetering kunnen komen.

Door alleen al deel te nemen aan het onderzoek hebben de scholen inzicht gekregen in hun handschriftonderwijs en kunnen kansen benutten om hun handschriftonderwijs te verbeteren. Ik adviseer de scholen jaarlijks hun handschriftonderwijs te evalueren, zodat er bijstellingen kunnen plaatsvinden. Om handschriftonderwijs niet het ondergeschoven kindje te laten blijven, kan een collega de coördinatie oppakken binnen de school. In samenspraak met directie en intern begeleider kan een handschrift- en schrijfmateriaalprotocol worden opgesteld, waarin afspraken worden vastgelegd. Hierin is het belangrijk de visie naar voren te laten komen. In een bovenbouwoverleg en groepsbespreking zal handschriftonderwijs besproken kunnen worden gericht op: attitude van de leerkrachten, feedback en beoordelen van kinderhandschriften, inzet van objectieve handschriftcriteria, schrijfmateriaal, schrijfmethode, inzet verbonden en/of blokschrift, uitwerking visie handschriftonderwijs, implementatie toetsenbordvaardigheid, verhoging motivatie en hulp aan leerlingen die schrijven moeilijk vinden.

Voor verdere implementatie en verdieping kan gebruik gemaakt worden van nascholing (b.v. op de pabo) en handschriftexperts. Als handschriftdocent sta ik open voor verdere begeleiding.

5.3.2 Aanbevelingen voor handschriftontwikkeling op de pabo:

De onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo dient aangescherpt te worden. Hierbij moet ik als docent aan de einddoelen van de Kennisbasis Handschrift voldoen. Voorbeelden van Good Practice zijn belangrijk voor de toekomstige leerkracht. De mentor zal de toekomstige leerkracht moeten enthousiasmeren voor handschriftonderwijs en andersom. Ook pabo studenten kunnen een impuls geven aan handschriftonderwijs. Op de pabo zal hen bewust de belangrijkheid van een leesbaar handschrift geleerd moeten worden. Als docent op de pabo heb ik te maken met collega's binnen cluster taal, met urenverdeling, studiepuntenverdeling, een landelijke kennisbasis, studenten en mentoren op de basisscholen. Ik besef dat het vak handschrift een klein onderdeel van het pabo curriculum is en er geen extra uren voor handschrift beschikbaar zullen komen. Het contact met de praktijkscholen is van wezenlijk belang om een goede balans te kunnen blijven creëren tussen de opleiding en het praktijkveld. Er bestaat een goede mogelijkheid als handschriftexpert de scholen verder te begeleiden naar verbetering van hun handschriftonderwijs. Ik kan hen adviseren in het maken van keuzes. Vanuit dit onderzoek is aan te bevelen de inhoud van de modules op de pabo te verscherpen op het gebied van werken met de handschriftcriteria, hulp aan kinderen die schrijven moeilijk vinden en schrijflessen geven op verschillende niveaus. Daarmee zullen de studenten nog meer kennis over de drie kenconcepten (Kooijman, Mierlo & Natzijs, 2011) opdoen en deze in samenhang moeten kunnen toepassen. Zo begrijpt de student hoe het is voor kinderen om goed te leren schrijven. Daarnaast zal toetsenbordvaardigheid een plaats binnen handschriftonderwijs moeten krijgen. Het vergroten van de schrijfvaardigheid van studenten op het digibord blijft een aandachtspunt. De balans tussen theorie (pabo) en praktijk (basisschool) zal verbeteren. Daarmee krijgt dit onderzoek een vervolg.

5.4 Evaluatie en reflectie

5.4.1 Bijdragen aan kennisontwikkeling en probleemstelling

Op het gebied van kennisontwikkeling over handschriftonderwijs kan ik duidelijk zijn. Ik ben leergierig en houd alle literatuur over handschriftonderwijs nauwkeurig bij. Dit onderzoek heeft mijn kennis over handschriftonderwijs vergroot. Wat betreft kennisontwikkeling op het gebied van onderzoek doen, kijk ik terug op een boeiende en leerzame onderzoeksperiode en heeft het voorbereiden, uitvoeren, analyseren, rapporteren van

resultaten mij veel kennis en vaardigheden opgeleverd over praktijkgericht onderzoek. Dit onderzoek heeft een goede koppeling tot stand gebracht tussen theorie (de pabo, de studenten), de praktijk (de leerkrachten, directies en intern begeleiders van de basisscholen) en de persoon (docent handschriftonderwijs, de onderzoeker). Op de probleemstelling heeft dit onderzoek een duidelijk antwoord gebracht, waarmee ik dit onderzoek een vervolg kan geven op de pabo en aan verbetering van de praktijk kan werken. Het onderzoek heeft op de scholen bijgedragen aan bewustwording van de belangrijkheid en de plaats van handschriftonderwijs in hun schoolplan. Tot slot draagt dit onderzoek niet alleen bij aan mijn leerproces, maar draagt het bij aan de discussie over het voortbestaan van handschriftonderwijs in de toekomst in dit digitale tijdperk.

5.4.2 Reflectie op de methodologie

De documentenanalyse gaf mij vlot inzicht in de deelgenomen scholen. De inhoud van de schoolgidsen en schoolplannen zijn geanalyseerd op handschriftonderwijs. Er bleek weinig over beschreven te zijn. Het voordeel van deze analyse was, dat ik snel overzicht kreeg van missies en visies van de scholen en dit in relatie tot handschriftonderwijs.

Vooraf had ik niet ingeschat dat de groepsinterviews zoveel tijd aan verdieping, structurering, voorbereiding, afname en uitwerking zouden kosten. Het is een effectieve onderzoeksmethode gebleken omdat de groepsinterviews mij hebben laten zien hoe de directies en intern begeleiders betekenis geven aan handschriftonderwijs binnen hun basisschoolpraktijk. Het plannen van de afspraken op de scholen was lastig. Ik wist dat dit een belemmerende factor zou kunnen worden. Door de laagdrempeligheid en de korte lijnen is het gelukt middels een strakke tijdsplanning de groepsinterviews uit te voeren. De anonimiteit van de scholen is gewaarborgd, de resultaten zijn consequent teruggekoppeld naar de respondenten en alle resultaten zijn na terugkoppeling vastgelegd. Ik kreeg als onderzoeker informatie uit de eerste hand, ontving een rijkdom aan informatie, kon zorgen voor diepgang in het gesprek en ik kon tijdens het gesprek flexibel inspelen op thema's die ik niet voorzien had. De gespreksthema's hadden bewust betrekking op handschriftonderwijs op mesoniveau (schoolniveau), omdat ik daarna op microniveau (klassenniveau) als aanvullende onderzoeksmethode de vragenlijsten voor de leerkrachten wilde uitzetten. Tijdens het interview heb ik de aandachtspunten die belangrijk zijn voor de bekwaamheden van de interviewer in acht genomen: aandachtig zijn, signaleren van gevoeligheden, stiltes

verdragen, luisterende houding, niet beoordelend zijn en de rechten van de geïnterviewde respecteren. Op validiteit hebben de groepsinterviews hoog gescoord. Ze hebben bewustwording over handschriftonderwijs op gang gebracht. Als groot nadeel heb ik de complexiteit van de analysegegevens ervaren. De thematische analyse en de coderingen hebben gelukkig veel structuur kunnen aanbrengen in de analyse van de groepsinterviews. Ik heb de uitwerking als zeer arbeidsintensief ervaren. Ik kan niet uitsluiten dat er af en toe sociaal wenselijke antwoorden zijn gegeven. De betrouwbaarheid is daardoor minder groot. Het is goed mogelijk geweest conclusies te trekken aan de hand van de analyses van de groepsinterviews.

Met de vragenlijst als onderzoeksmethode heb ik vlot per e-mail de 8 respondenten kunnen bereiken. De betrouwbaarheid van de vragenlijst was relatief groot. Vooraf heb ik de vragenlijst voorgelegd aan verschillende leerkrachten, critical friends en een collega handschriftdocent. Hierdoor wist ik dat de inhoud van de vragenlijst goed was. De leerkrachten waren voor mij niet anoniem, maar de resultaten zijn wel anoniem verwerkt. Normaal gesproken is de validiteit van vragenlijsten relatief laag, maar doordat dit onderzoek kleinschalig is en het ging om 8 leerkrachten die mij goed kennen, is de validiteit hoog. De respons was 100%. Het registreren, uitwerken van de resultaten in tabellen was een klus, het interpreteren van de resultaten niet moeilijk. Het ging om 40 gesloten vragen met keuzemogelijkheden.

Hoe de resultaten het beste te kunnen presenteren, vond ik moeilijk te bedenken en dan ook nog logisch en overzichtelijk voor de lezer. Hiervoor heb ik verschillende opzetten uitgeprobeerd, feedback op gevraagd en aanpassingen gedaan.

5.4.3 Persoonlijke reflectie

Het proces van onderzoek doen, heb ik als zeer interessant en leerzaam ervaren. Interessant, omdat het op het gebied van mijn passie ligt. Leerzaam, omdat ik in staat ben gebleken over de grenzen van mijn eigen, directe omgeving heen te kunnen kijken. Door te reflecteren op dit onderzoek kan ik aanwezige kennis met nieuwe kennis uit dit onderzoek integreren. In mijn handelen op de pabo zal dit een vervolg krijgen door modules aan te passen naar de behoeften uit de praktijk. Daarnaast ben ik nu in staat studenten en mentoren in de basisschool te begeleiden bij praktijk gericht onderzoek. In de nascholing kan ik scholen

begeleiden bij het verder vorm geven en verbeteren van hun handschriftonderwijs. Alle stappen binnen dit onderzoek zijn doordacht en volgens de theorie van onderzoek doen genomen. Hiervoor heb ik mijn al aanwezige vaardigheid en kennis in het zoeken in bronnen over onderzoek uitgebreid. Nu ik zelf een praktijkgericht onderzoek heb uitgevoerd, weet ik als geen ander waar zich de valkuilen bevinden en waarom het volgen van de stappen uit het onderzoeksproces zo belangrijk zijn. Bij de begeleiding van pabo studenten die onderzoek doen, komt dit van pas.

Dit onderzoek betekent veel voor mijn professionele context. Ik weet nu hoe leerkrachten vorm geven aan handschriftonderwijs in de bovenbouw, wat de visie op deze scholen is op handschriftonderwijs en waar behoeften liggen. Het beantwoorden van de onderzoeksvraag leidt mij naar het nemen van een vervolgstappen. Het onderzoek was complex. Bij voorkeur had ik alle opleidingsscholen van pabo Deventer willen laten deelnemen, zodat de betrouwbaarheid vergroot werd. Uit de geanalyseerde data denk ik wel voldoende conclusies te hebben kunnen trekken die waarschijnlijk ook voor andere scholen gelden. Ik hoop van ganser harte dat de vier betrokken scholen de eyeopener ‘We vinden een leesbaar handschrift belangrijk, maar we doen er geen klap aan’ als startpunt zien om handschriftonderwijs weer serieus in de bovenbouw op de kaart te zetten en als meerwaarde willen zien naast de basisvakken taal, (begrijpend) lezen en rekenen. In een vervolgonderzoek zou ik de pabo studenten en de leerlingen van de bovenbouw op de basisschool willen betrekken. Tenslotte is de aanleiding ontstaan uit gesprekken met studenten en zijn zij niet betrokken in dit onderzoek. Ik ben benieuwd hoe de leerlingen van de basisschool aankijken tegen de waarde van een leesbaar handschrift. Die uitkomst kan verrassend zijn, omdat leerkrachten al aangeven dat de leerlingen niet meer gemotiveerd zijn aan een leesbaar handschrift te werken. Een vervolgonderzoek zou meer de richting opgaan van visie op schrijfonderwijs door studenten en leerlingen, motivatie en trends in dit digitale tijdperk. Als docent handschriftontwikkeling maak ik mij regelmatig zorgen om het voortbestaan van ons handschrift; de laatste ontwikkelingen laten zien dat dit nog niet aan de orde is. Onze toekomstige leerkrachten moeten goed toegerust zijn in het geven van handschriftonderwijs en het belang ervan blijven zien. Schrijven ondersteunt tenslotte het leren lezen en handgeschreven notities prikkelen ons geheugen en creativiteit. Daarom pleit ik voor een eigen, persoonlijk functioneel, leesbaar handschrift.

In mijn werk op de pabo noemen studenten mij een bevlogen docent. Na 20 jaar basisschoolervaring als leerkracht en intern begeleider en 12 jaar pabo docent ben ik ervaren. Ik wil graag 'een leven lang leren'. Mijn ervaring leert dat scholen, leerkrachten en studenten mij meer om advies vragen en ik een meer begeleidende rol krijg op allerlei gebied. Ik blijf leergierig en wil mijn kennis, vaardigheden en enthousiasme over (handschrift)onderwijs graag overbrengen op onze toekomstige leerkrachten.

Als MasterSEN professional ben ik nu zelfbewust in staat kennis óver mijn praktijk en vanúit mijn praktijk te ontwikkelen, mijn impliciete kennis expliciet te maken en deze kennis te gebruiken ten behoeve van de verbetering van dé praktijk. Ik heb een praktische leerstijl. Bij de uitwerking van het onderzoeksverslag ben ik vlot gaan schrijven. Dit resulteerde in het herschrijven van enkele hoofdstukken om deze inhoudelijk te perfectioneren.

Ik vroeg mij als docent regelmatig af: 'Wat doen ze eigenlijk nog op de basisschool aan handschriftontwikkeling in de bovenbouw? Ze werken toch alleen nog maar op de computer? Is een leesbaar handschrift nog wel van belang en zal mijn vak handschriftontwikkeling op de pabo geschrapt gaan worden nu verdere digitalisering een feit is?' Mijn normen en waarden komen min of meer voort uit mijn waarneming en zijn aannames, omdat studenten aangeven dat de ontwikkeling naar een leesbaar handschrift niet meer als belangrijk ervaren wordt door de leerkrachten. Ik trek té snel een conclusie, oordeel té snel op basis van eigenlijk niets. Dit onderzoek heeft mij met twee benen op de grond gezet. Op basis van bestudeerde literatuur, zie ik nu het belang van de grafo-cognitieve werkwijze, waarin men pleit voor kennis over lettervormgeving en de didactiek daarvan. Dit pleit voor een goede handschriftbegeleiding door de leerkrachten in de bovenbouw. Een leesbaar handschrift ontwikkelen leerlingen alleen door objectieve, directe feedback, kritische zelfreflectie en door het geven van didactisch lessen op verschillende niveaus, waarin leerlingen weten welke doelen/ schriftcriteria centraal staat. Het onderzoek heeft mij nog kritischer naar mijzelf als docent, als onderzoeker laten kijken. Door het uitvoeren, analyseren, concluderen van de onderzoeksgegevens ben ik nu beter in staat kennis en inzicht professioneel toe te passen binnen mijn werk. Ook beschik ik nu over die competenties die nodig zijn voor het opstellen en verdiepen van argumentaties en voor het oplossen van problemen op mijn vakgebied. Ook ben ik nu beter in staat mijn oordeel eerst te staven aan gegevens die verzameld en geïnterpreteerd zijn, met het doel een oordeel te

vormen, dat gebaseerd is op relevante sociaal-maatschappelijke, wetenschappelijke en ethische aspecten.

De resultaten van dit onderzoek maken mij blij: De scholen vinden handschriftonderwijs en een leesbaar handschrift wel belangrijk! Het verder kunnen delen van inzichten, visies, ontwikkeling van onderwijs stimuleren mij om mij continu verder te ontwikkelen.

Tijdens het onderzoeksproces was het niet altijd gemakkelijk gemotiveerd te blijven. In positieve zin bleef ik gemotiveerd als het gaat over de kennis en de vaardigheden die ik met de uitvoering van dit onderzoek heb opgedaan. Ook als het gaat om de zelfreflectie en de feedback van mijn critical friends, om scherp te blijven tijdens het proces. Bij tegenslag (een fikse griep) en tijdsdruk in dit 1-jarige traject was de motivatie soms ver te zoeken. Ik ben een doorzetter en ga niet snel bij de pakken neerzitten.

Andere onderzoekers adviseer ik een onderzoeksonderwerp te kiezen, welke dicht bij de persoonlijke interesse ligt. Zorg voor een goede verdieping in bronnen over onderzoek doen en een haalbare planning. Zie het niet als 'moeten', maar als een lust om een praktijkverbetering tot stand te brengen, waar niet alleen de onderzoeker, maar vooral ook de praktijk vruchten van kan plukken.

Onlangs kwam ik in de Volkskrantbijlage een uitspraak tegen van een onlangs van Pabo Deventer afgestudeerde deeltijdstudent:

'Netjes schrijven, dat vond ik het moeilijkst' (Jimmink, 13 april 2013). Een leesbaar handschrift ontwikkelen, behouden én ook nog model kunnen staan voor de kinderen in je klas blijkt nog niet zo gemakkelijk te zijn.

Met de twee studiepunten (ECTS)² voor handschriftontwikkeling die te behalen zijn op de pabo van de 240 ECTS voor het behalen van de bachelor, moet ik er als docent handschriftontwikkeling flink aan trekken om de toekomstige leerkracht model te laten staan voor een leesbaar, functioneel handschrift, zeker in deze toenemende digitale wereld!

1 ECTS= European Credit Transfer System. De studiebelasting wordt sinds de invoering van de bachelor-masterstructuur uitgedrukt met het internationale ECTS-systeem waardoor de waarde toekenning van internationaal verworven vakken vergelijkbaar wordt. Een studiejaar (1680 studie-uren) komt overeen met 60 ECTS-credits. Eén credit staat voor 28 studiebelastingsuren.

Literatuurlijst

Handschriftkwaliteit basisschoolleerlingen niet veranderd. (2013, maart). Opgeroepen op maart 25, 2013, van cito:

http://www.cito.nl/Over%20Cito/pers/handschriftkwaliteit_niet_veranderd.aspx

Ackermann, M., Osseweijer, E., Schmidt, H., & Molen, H. v. (2007). *Zelf leren schrijven*.

Amsterdam: Boom uitgeverij.

Andriessen, D., Onstenk, J., Delnooz, P., Smeijsters, H., & Peij, S. (2010). *Gedragcode voor het praktijkgericht onderzoek voor het HBO*. Den Haag: HBO-raad.

Baauw- van Vledder, A., & Dijk, E. v. (2000). *Schrijven met zorg*. Baarn: HB Uitgevers.

Boosten, A., & Klabbers, W. (2013, nummer 2, jaargang 3, december-januari-februari). Een reflectief onderzoekende houding. *Nieuw Meesterschap*, 29-32.

Cito. (sd). *Handschriftkwaliteit basisschoolleerlingen niet veranderd*. Opgeroepen op maart 14, 2013, van www.cito.nl:

http://www.cito.nl/Over%20Cito/pers/handschriftkwaliteit_niet_veranderd.aspx

Claasen, W., Bruïne, E. d., Schuman, H., Siemons, H., & Velthooven, B. v. (2009). *Inclusief Bekwaam, Generiek competentieprofiel inclusief bekwaam*. Antwerpen - Apeldoorn: Garant.

Commissie Kennisbasis Pabo. (2012). *10 voor de leraar*. Opgeroepen op oktober 21, 2012, van www.10voordeleraar.nl:

http://10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_pabo/advies_kb_handschrift.pdf

Donk, C. v., & Lanen, B. v. (2012). *Praktijkonderzoek in de school*. Bussum: Coutinho uitgeverij.

Engen, A. v. (2000). *Schrijven als oefenvak*. Heeswijk-Dinther: Uitgeverij Esstede.

Expertisecentrum Nederlands en SLO. (sd). *Kerndoelen Nederlands; kerndoel 8*. Opgeroepen op november 21, 2012, van <http://tule.slo.nl/Nederlands/F-L08.html>

Feder, K., & Majnemer, A. (2007, 49). Handwriting development, competency, and intervention. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 312-317.

Haeften, E. v. (2009). *DCD - hulpgids voor leerkrachten*. Huizen: Uitgeverij PICA.

Haeften, E. v. (juni/juli 2010). Ik wil meer begrip voor 'onhandige' leerlingen. *Balans Magazine*, 26-27.

- Hagen, A. v. (april 2008). Schrijven in de bovenbouw. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, jaargang 16, nummer 2, 14-18.
- Hagen, A. v. (april 2008). Schrijven in de bovenbouw van de basisschool, Planmatig verbeteren van de leesbaarheid van schrijfproducten. *Speziaal*, , 33-38.
- Hagen, A. v. (december 2011). Met het oog op: Feedback als krachtbron bij het leren schrijven. *De Letter*, , 23-29.
- Hagen, A. v. (juni/juli 2008). Bovenbouw leert leesbaar schrijven. *Nederlands Tijdschrift voor Ergotherapie*, 26-28.
- Hagen, A. v. (maart 2009). Leesbaarheid verbeteren bij bovenbouwleerlingen. *Tijdschrift voor kinderfysiotherapie*, jaargang 21, nummer 60, 20-25.
- Hagen, A. v. (sd). *Naar een theoretisch model van schriftontwikkeling*. Opgeroepen op december 22, 2012, van www.debundeling.nl:
<http://www.debundeling.nl/pdf/Hagen,%20A.%202004.%20Naar%20een%20theoretisch%20model%20van%20schriftontwikkeling.%20Motoriek%20en%20Schrijven.pdf>
- Hagen, A. v., & Versloot, S. (2008). *Schrijven vanuit grafomotorisch perspectief*. Rosmalen: Cantal.
- Hagen, A. v., Hendriks, A., Schermer, D., & Versloot, S. (april 2010). Schrijven op weg naar het jaar 2015. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 20-24.
- Hamerling, B. (2010). *Handschriften, wie schrijft die blijft*. Opgeroepen op november 15, 2012, van Tijd voor Max, 21.00-30.00 minuten:
<http://www.omroepmax.nl/?waxtrapp=oiukvDsHnHUVoBjBlmrwWxrww>
- Hamerling, B., & Scholten, A. (2009). *Schriftkennis*. Leiden: Uitgeverij Eduplaza .
- Hamerling, B., & Scholten, A. (februari 2010). Feedback in het handschriftonderwijs. *JSW*, 32-35.
- Hamerling, B., & Scholten, A. (januari 2006). Hoe minder schrijfles, hoe beter het handschrift? *Jeugd, School en Wereld*, 18-21.
- Hamerling, B., & Scholten, A. (januari 2009). Over kalligrafie en het remediëren van handschriften. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, jaargang 17, nummer 1, 14-21.
- Hamerling, B., & Scholten, A. (maart 2005). Mogelijkheden voor distale grafo-motoriek. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 4-10.
- Hamerling, B., Scholten, A., Buuren, M. v., & Arts, T. (2009). *Schrift RT-katern handschriftbegeleiding*. Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff uitgeverij.

- Hamstra-Bletz, L., Bie, H. d., & Brinker, B. d. (1987). *Beknopte beoordelingsmethode voor kinderhandschriften*. Lisse: Swets-Zeitlinger.
- Harinck, F. (2007). *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Apeldoorn: Garant.
- Hettinga, H. (april 2011). Kribbel, krabbel, knuistje..., Een toekomst voor toetsenbord én pen. *Praxisbulletin*, 27-31.
- Kallenberg, T., Koster, B., Onstenk, J., & Scheepsma, W. (2011). *Ontwikkeling door onderzoek, een handreiking voor leraren*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- Keulen, M., & van Eerd-Smetsers, C. (2007). *Van kleutertekening tot schrijven*. Groningen/Houten: uitgeverij Wolters-Noordhoff.
- Kooijman, E., Mierlo, M. v., & Natzijl, C. (2011). *Pak je Pen*. Rosmalen: Cantal Uitgeverij.
- Korthagen, F., & Vasalos, A. (2002). Niveaus van reflectie: naar maatwerk in begeleiding. *Velon Tijdschrift voor lerarenopleiders* 23 (1), 29-38.
- Lange, R. d., Schuman, H., & Montesano Montessori, N. (2011). *Praktijkgericht onderzoek voor reflectieve professionals*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant uitgevers.
- Longcamp, M., & Velay, J. (2005). The influence of writing practice on letter recognition in preschool children: A comparison between handwriting and typing. *Acta Psychol*, 119: 67-79.
- Meersbergen, E. v., & Jeninga, J. (2012). De ecologie van de leerling. Een systeemgericht model voor het onderwijs. *Tijdschrift voor orthopedagogiek* 51, 175-185.
- Mol, P. (2010). *Buut. Passend Onderwijs, kom maar op!* Huizen: Pica.
- Oost, H., & Markenhof, A. (2010). *Een onderzoek voorbereiden*. Baarn/Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff.
- Overvelde, A., Bommel, I. v., Bosga, I., Cauteren, M. v., Halfwerk, B., Smits-Engelsman, B., et al. (2011). *KNGF Evidence Statement; Motorische schrijfproblemen bij kinderen*. Opgehaald van www.kngfrichtlijnen.nl.
- Overvelde, A., Smits-Engelsman, B., & Nijhuis-van der Sanden, R. (mei 2011). School en kinderfysiotherapeut moeten nauw samenwerken. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 20-24.
- Paschek, G. (nr 1, 2013). Vaker kiezen voor pen en papier? *Psyche & Brein*, 16-20.
- Rijksoverheid. (2011). *Actieplan Leraar 2020- Een krachtig beroep!* Opgeroepen op november 2, 2012, van www.rijksoverheid.nl:

<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/05/23/actieplan-leraar-2020.html>

Venema, M. (april 2011). Bouwen aan het schrijfonderwijs van de toekomst. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 38-40.

Wouters, L., & Schaerlaekens, M. (2009). *Zo zit dat met Schrijven*. Nijmegen: REC Rivierenland.

Bijlagen

Bijlage 1: Praktische inzetmogelijkheden theorieën handschriftonderwijs

Praktische inzetmogelijkheden om in de bovenbouw te werken aan een leesbaar handschrift volgens de grafo-cognitieve werkwijze en de grafo-motorische werkwijze.

Grafo-cognitieve werkwijze: Volgens Hamerling (2009) is het belangrijk in de bovenbouw te werken aan:

Leerling(zelf)volgschrift. Doel: samen met het kind reflecteren op de schrijfprestaties en plan opstellen voor vervolg.

Handschriftbegeleiding. Doel: kinderen bewust maken van hun handschriftontwikkeling. Ze leren veranderingen in hun handschrift waarnemen, toepassen en manipuleren en leren een reële 'zelfanalyse' te maken.

Waarnemen van schriftkenmerken. Doel: kennis opdoen van de vijf handschriftcriteria, leren omgaan met de criteria d.m.v. manipulatie. De kinderen leren door oefeningen wat voor het handschrift een betere kwaliteit oplevert. De leerling reflecteert op eigen werk en de leerkracht krijgt inzicht in wat leerlingen zelf zien aan ruimte voor handschriftverbetering.

Onverbonden schrift of blokschrift. Doel: kinderen leren naast verbonden een onverbonden schrift beheersen op grond van hun verschillende functionaliteit. Hiervoor is letterkennis nodig en kennis van letterafstand en woordafstand.

Woord en letterspaties. Doel: een goede regel- en woordvorming bij onverbonden schrift.

Sierschrift. Doel: door kalligrafieoefeningen leren kinderen een goede lettervormgeving.

Lay-out. Doel: rekening houden met de plaatsing van de tekst op het platte vlak. De leerling leert werken met marges.

Temposchrijven. Doel: tempo verhogen waarbij geen kwaliteitsverlies mag optreden.

Gelijkmatige penpuntsnelheid. Doel: kinderen bewust maken van een gelijkmatige penpuntsnelheid in verband met het tempo.

Video-opname. Doel: schrijfproduct en schrijfproces analyseren en bespreekbaar maken.

Vakoverstijgend schrijven. Doel: handschrift beoordelen op leesbaarheid bij andere schrijfactiviteiten.

Grafo-motorische werkwijze: Volgens Verhagen en Versloot (2008) is het belangrijk in de bovenbouw te werken aan:

Motivatie. De leerling moet gemotiveerd worden om het handschrift leesbaar te maken. Leerlingen moeten zelf inzien dat de leesbaarheid van het schrijfproduct nog verbeterd kan worden en dat dit belangrijk is. De leerling moet zichzelf verantwoordelijk voelen voor het schrijfproduct en moet door de leerkracht gestimuleerd worden zelf kritisch te kijken naar de leesbaarheid van het schrijfproduct.

Motorische mogelijkheden. De nadruk voor een leesbaar handschrift komt te liggen op het oefenen van constante grootte en hellingshoek van de letters en naar een constante ruimte tussen letters en woorden en het verdelen van de tekst over de bladzijde. Hierbij wordt rekening gehouden met de motorische mogelijkheden van het kind.

Informatieprocessen. De leerling leert in een leesbaar handschrift een aantal taaltaken uit te voeren. De eigen taalontwikkeling van iedere leerling staat hierbij centraal. Taalprocessen worden nu gekoppeld aan motorische processen.

Aanleerprocessen. De leerling is zelf verantwoordelijk voor het verbeteren van de leesbaarheid van zijn eigen handschrift. De leerling leert zijn eigen schrijfproduct systematisch op leesbaarheid te beoordelen en een schrijfbeoordelingsinstrument te gebruiken.

Middelen. De leerling leert drukverschillen op de penpunt beheersen door te werken met materiaal van verschillende hardheidsgraden.

Bijlage 2: Het curriculaire spinnenweb

Volgens Van den Akker (2003) bevat de kern van een leerplan doorgaans de doelen en inhouden van het leren. Veranderingen in die kern veronderstellen meestal ook wijzigingen in andere leerplanonderdelen. Het curriculaire spinnenweb van Van den Akker (2003) visualiseert welke aspecten nog meer een belangrijke rol spelen.

De 'visie' vormt de kern. Alle andere aspecten zijn verbonden met deze visie en idealiter ook verbonden met elkaar. Elk van de aspecten is aan verandering onderhevig bij onderwijsontwikkeling. Wanneer er verandering optreedt in één van de aspecten, zal dat ook verandering in de andere aspecten teweegbrengen.

Eén van de grootste uitdagingen bij het ontwerpen van onderwijs, is het creëren van een samenhangende les, lessenreeks of jaarprogramma. Met andere woorden, het ontwerp moet logisch in elkaar steken en een passend geheel vormen. Welke consequenties hebben de gekozen leerdoelen en leerinhouden, voor bijvoorbeeld de leeractiviteiten? En wat betekenen deze doelen en inhouden voor de beoordeling; wat en hoe wordt er beoordeeld? En wat betekent het voor de tijd en plaats waar leerlingen leren? Voor het creëren van zo'n samenhangend ontwerp, kan het curriculaire spinnenweb ondersteunen.

Elk aspect van het curriculaire spinnenweb werpt een eigen kernvraag op met betrekking tot het onderwijzen en leren van leerlingen:

component:	kernvraag:
basisvisie	Waarheen leren de leerlingen?
leerdoelen	Waar leren zij voor?
leerinhouden	Wat leren ze?

leeractiviteiten	Hoe leren ze?
docentrollen	Hoe is de rol van de docent daarbij?
leerbronnen en leermiddelen	Waarmee leren de leerlingen?
leerling groepering	Met wie leren zij?
plaats	Waar leren ze?
tijd	Wanneer leren ze?
beoordeling	Hoe wordt hun leren en de opbrengst daarvan getoetst?

Met de beantwoording van de kernvragen, krijgt ieder onderwijsontwerp invulling. De kernvragen zijn nog verder te specificeren. De aspecten dienen met elkaar te harmoniëren.

basisvisie	• Wat is het motief voor de lessen handschrift? • Vanuit welke vak ontwikkelingen of pedagogisch-didactische visie zijn de lessen handschrift opgezet?
leerdoelen	• Wat moet er met de opdracht of les worden bereikt? • Wat kunnen leerlingen na de opdracht of les wat hun nu niet nog niet (voldoende) lukt? • Wat kan of moet er aan het eind van de opdracht of les worden getoetst?
leerinhouden	• Wat leren leerlingen van de les? • Gaat het om vak inhouden, om (vak)vaardigheden of attitudes?
leeractiviteiten	• Hoe leren en werken de leerlingen gedurende de opdracht of les? • Welk gedrag of welke activiteiten laten zij zien?
docentrollen	• Wat is de rol van de leerkracht bij de lessen handschrift? • En die van eventuele anderen?
leerbronnen en leermiddelen	• Welke middelen heb je nodig voor je lessen handschrift? • In welke vorm: digitaal, papier?
groeperingsvorm	• Leren leerlingen in groepjes? • Hoe groot is de totale groep leerlingen? En de groepjes? • Hoe en door wie is de groep samengesteld?

tijd	• Wanneer vinden de lessen handschriftplaats? • Hoeveel tijd beslaat de les? • Wat betekent dit voor de inroostering en de planning?
plaats	• Waar leren de leerlingen gedurende de les(sen reeks)? • Binnen of ook buiten de school? • Indien ook op school: in welke lokalen?
beoordeling	• Hoe wordt getoetst wat de leerlingen hebben geleerd? • Schriftelijk, mondeling, via een onderzoeks- of ontwerp-opdracht, een practicumtoets, een presentatie?

Bijlage 3: Opzet groepsinterviews

Doel van het interview	Kernbegrip	Deelaspecten	Vragen en stellingen
Na afloop van het interview heb ik de data verzameld waaruit blijkt, hoe de visie van de school is op het gebied van handschrift onderwijs met name in de	Leerlijn schrijven-handschrift ontwikkeling	-Voorbereidend -Aanvankelijk -Voortgezet -Ontwikkeling naar een persoonlijk handschrift	-Hoe krijgt de leerlijn schrijven vorm op school? Betreft het een doorgaande leerlijn van groep 1 t/m 8? -Welke methoden zijn er op school in gebruik? Hoe wordt de methode gevolgd met name in groep 7 en 8? -Op welke manier krijgt schrijfonderwijs aandacht in jullie schoolplan?
bovenbouw, meningen, attitudes en motivatie, hoe de leerlijn schrijven inhoud heeft gekregen en hoe zij vorm geven aan handschrift onderwijs in brede zin,	Visie schrijfonderwijs	-Het digitale tijdperk -Toekomst schrijfonderwijs	-Wat willen jullie bereikt hebben met het schrijfonderwijs aan het einde van groep 8? -In hoeverre zijn jullie bekend met de ontwikkelingen in handschriftonderwijs? - Hoe kijken jullie als directie en intern begeleider aan tegen de huidige plaats van handschriftontwikkeling in Nederland in 2013? - Handschriftontwikkeling met de pen en computer, hoe is de verwerking van de taak verdeeld in groep 7 en 8? - Hoe belangrijk achten jullie

maar met name in de bovenbouw.			schrijfonderwijs in dit digitale tijdperk op een schaal van 1-10?
Met behulp van het interview wil ik met name antwoord vinden op de deelvragen 2 en 3.	Leerlijn schrijf materialen	-inzet potlood, vulpen, gelpen, Stabilo (bananenpen), balpen	-Hoe worden verschillende schrijfmaterialen ingezet? -Welke afspraken zijn er binnen de school over het gebruik van schrijfmaterialen?
Deelvraag twee wordt tevens nauwkeurig uitgewerkt in de vragenlijst naar de leerkrachten van de groepen 7 en 8 op de betreffende scholen.	Toetsenbord vaardigheid	-10 vingers blind typen	-In hoeverre wordt toetsenbordvaardigheid binnen de leerlijn schrijven aangeboden op jullie school?
	Handschrift begeleiding door de leerkracht in de bovenbouw	-gebonden/ niet methode gebonden lessen -les model -inzet van schrijven tijdens dag- en weektaak	-In hoeverre hebben jullie zicht op handschriftbegeleiding door de leerkracht in de bovenbouw? -In hoeverre zijn jullie collega's gemotiveerd om handschriftonderwijs te geven, staan zij model en zijn zij in staat in excellent voor te doen? Wat is jullie rol/ bijdrage daarin?
	Feedback op handschriften van de leerlingen	-reflectie en zelfreflectie -kritisch leren kijken naar handschriften	- Hoe worden handschriften op leesbaarheid beoordeeld? - Hoe ontvangen de leerkrachten feedback door de leerkracht op het handschrift? - Hoe worden de leerlingen ingezet bij de beoordeling van handschriften?
	Tijdsinvestering	-plaats en	- Wat is de tijdsinvestering op het

		tijdsinvestering handschrift onderwijs in de school	gebied van handschriftontwikkeling met name in de bovenbouw?
	Handschrift criteria	- kennis over handschriftcriteria, nodig om de leerlingen te begeleiden naar een leesbaar handschrift	- Welke criteria bepalen bij jullie op school of het resultaat van een handschrift voldoende is? - Hoe wordt een leesbaar handschrift getoetst? - Welke signaleringsinstrumenten, observatiemiddelen worden hierbij ingezet?
	Remediëring van handschriften/ leerling volg systeem	- kennis en middelen - verwijzingen	- Op welke manier worden schrijfproblemen gesignaleerd, herkend? M.a.w. hoe is de zorgroute vastgesteld? - Hoe voorzien jullie de linkshandigen van schrijfonderwijs? - Hoe worden hulpmiddelen/grippers ingezet? - Op welke manier kan RT het handschrift in groep 7 en 8 positief beïnvloeden?
	Inzet blokschrift versus verbonden schrift in de bovenbouw		-Wat is jullie visie ten aanzien van gebruik van blokletters in de bovenbouw? -Hoe is jullie ervaring met schrijven in blokschrift?
	Evaluatie	Borgen van	- Hoe is de evaluatie op school

		schrijfonderwijs	geregeld wat betreft schrijfonderwijs? - evaluatie van de behaalde doelen per groep en de gehele school
	Behoeften	Handschrift onderwijs in de praktijk op jullie school in de toekomst	-Waar kunnen jullie winst behalen? Denk hierbij aan inzet schrijfmethode, schrijfmaterialen, bijscholing, tijdsinvestering e.d. -Hoe denken jullie dit te kunnen waarmaken? -Hoe kan het handschriftonderwijs op de pabo aansluiten bij jullie behoeften?

Bijlage 4: Opzet vragenlijst leerkrachten

Beste leerkracht,

Zoals je weet, volg ik de MasterSEN opleiding en doe ik op dit moment onderzoek naar handschriftonderwijs in de bovenbouw.

Om mijn onderzoeksvraag beantwoord te krijgen heb ik interviews gehouden met de directie en de intern begeleider en zet ik nu een vragenlijst uit onder de leerkrachten van de groepen 7 en 8.

De onderzoeksvraag en deelvragen:

Op welke wijze kan de onderwijsinhoud handschriftontwikkeling op de pabo aansluiten bij de behoeften van de leerkrachten van groep zeven en acht van de betreffende scholen op het gebied van handschriftonderwijs?

Deelvragen:

1. Aan welke criteria dient een leesbaar handschrift te voldoen?
2. Hoe geven de leerkrachten van groep 7 en 8 vorm aan handschriftonderwijs op de betreffende basisscholen?
3. Welke behoeften op het gebied van handschriftonderwijs hebben de leerkrachten van groep 7 en 8 van de betreffende scholen?

Om zicht te krijgen op handschriftonderwijs in groep 7 en 8 en om zicht te krijgen op behoeften op dit gebied, heb ik onderstaande vragenlijst samengesteld.

Wil je de volgende stellingen voor mij beantwoorden door aan te kruisen wat van toepassing is. Soms zijn meerdere antwoorden mogelijk, dat wordt bij de vraag aangegeven. De vragenlijst eindigt met enkele open vragen. Alle data zullen anoniem in het onderzoek verwerkt worden.

Ik zie de ingevulde vragenlijst graag retour vóór donderdag 14 maart.

Alvast hartelijk bedankt voor je medewerking!

Met vriendelijke groet,

Thécla van Leusden, docent handschriftontwikkeling Pabo Deventer

t.a.vanleusden@saxion.nl

De vragenlijst.

	Ik ben een	☐ man ☐ vrouw
	Ik ben leerkracht in groep	☐ 7 ☐ 8 ☐ 7/8 combigroep
	Mijn ervaring in groep 7 en/of 8 betreft	☐ minder dan 3 jaar ☐ meer dan 3 jaar
	De schrijfmethode die op mijn school in gebruik is heet	☐ Pennenstreken ☐ Schrijven in de basisschool ☐ anders, namelijk:
1.	Een leesbaar handschrift bij het verlaten van de basisschool vind ik	☐ zeer belangrijk ☐ belangrijk ☐ minder belangrijk ☐ onbelangrijk
2.	Begeleiding naar een leesbaar handschrift is nodig in de bovenbouw	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
3.	Het aanleren van toetsenbordvaardigheid hoort thuis in de basisschool <i>Toetsenbordvaardigheid betreft het leren schrijven met het toetsenbord van de computer</i>	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
4.	Een leerlingvolgsysteem voor handschriftontwikkeling is zinvol	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
5.	De leerlingen in mijn groep maken zelf een keuze tussen verbonden schrift en blokschrift	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
6.	Schrijfonderwijs in groep 7 en 8 is in dit digitale tijdperk niet langer zinvol	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
7.	Een goed leesbaar handschrift is in mijn groep van toepassing op	☐ de helft van de leerlingen ☐ meer dan de helft van de leerlingen ☐ minder dan de helft van de leerlingen

8.	Ik ben bekend met de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift	☐ ja ☐ nee ☐ deels
9.	De leerlingen zijn bekend met de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift	☐ ja ☐ nee ☐ deels
10.	Met de schrijfp opdrachten uit de schrijfmethode werk ik doelmatig aan de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift <i>Schriftcriteria zijn: regelverloop, hellingshoek, kwaliteit lettervormen, schriftgrootte, spatiëring, verbinding, schrijfrichting, lay-out</i>	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
11.	Ik maak ter ondersteuning van de schrijfles gebruik van het digibord	☐ ja ☐ nee
12.	Ik differentieer in schrijfp opdrachten	☐ ja ☐ nee
13.	Ik maak bij de schrijfles gebruik van het Directe Instructie Model	☐ ja ☐ nee
14.	De leerlingen weten vooraf op welke handschriftcriteria zij feedback ontvangen	☐ ja ☐ nee
15.	De leerlingen verwerken zelfstandig de schrijfles	☐ ja ☐ nee
16.	De leerlingen in mijn klas werken gemotiveerd aan de ontwikkeling naar een persoonlijk leesbaar handschrift	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
17.	Ik laat leerlingen met een kwalitatief slecht leesbaar handschrift veel schriftelijke taken op de computer verwerken	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
18.	Ik laat leerlingen met een kwalitatief slecht leesbaar verbonden schrift veel schriftelijke taken in blokschrift verwerken	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
19.	Leerlingen elkaars schrijfwerk laten beoordelen, leidt tot verbetering van schrijfresultaat	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
20.	Ik geef tijdens de schrijfles feedback op het schrijfproduct	☐ ja ☐ nee
21.	Ik geef tijdens de schrijfles feedback op het schrijfproces <i>Met het schrijfproces worden zithouding, schriftligging en penvoering bedoeld</i>	☐ ja ☐ nee
22.	Ik geef in het schrijfschrift feedback op het schrijfresultaat	☐ ja ☐ nee

23.	Ik geef vakoverstijgend feedback op het handschrift	☐ ja ☐ nee
24.	Ik heb als leerkracht invloed op de kwaliteit van de handschriften van de leerlingen	☐ ja ☐ nee
25.	Ik sta als leerkracht model voor een duidelijk leesbaar handschrift	☐ ja ☐ nee
26.	Ik reflecteer op mijn schrijflessen	☐ ja ☐ nee
27.	Ik volg de schrijfmethode	☐ ja ☐ nee
28.	Ik gebruik de handleiding	☐ ja ☐ af en toe ☐ nee
29.	Ik hanteer in mijn groep een protocol schrijfmaterialen	☐ ja ☐ nee
30.	In mijn groep wordt geschreven met	meerdere antwoorden mogelijk: ☐ potlood ☐ gelpen ☐ vulpen ☐ balpen ☐ stabilo ☐ fineliner Hiervoor heb ik gekozen, omdat.....
31.	In mijn groep worden de meeste schriftelijke taken met pen of potlood verwerkt	☐ ja ☐ nee
32.	De leerlingen ondersteunen elkaar tijdens de lessen schrijven	☐ ja ☐ nee
33.	Schrijven staat op de weektaak	☐ ja ☐ nee
34.	Ik geef in mijn groep schrijfles	☐ 1 keer per week ☐ 2 keer per week ☐ meer dan 2 keer per week ☐ nooit
35.	Ik beoordeel de kwaliteit van het handschrift van de leerlingen	☐ objectief, aan de hand van schriftcriteria ☐ subjectief ☐ beide

36.	De leerlingen beoordelen zelf de kwaliteit van hun eigen handschrift	☐ ja ☐ nee
37.	De kwaliteit van de handschriften in mijn groep gaat vooruit	☐ sterk mee eens ☐ eens ☐ oneens ☐ sterk mee oneens
38.	Ik maak gebruik van observatie/ signaleringslijsten om de handschriftontwikkeling van de leerlingen te kunnen volgen	☐ ja ☐ nee
39.	In mijn groep wordt een leesbaar handschrift getoetst	☐ ja ☐ nee
40.	Ik bespreek handschriftonderwijs regelmatig met collega's	☐ ja ☐ nee

Hieronder volgen nog enkele open vragen....

Open vragen

Welke handschriftcriteria bepalen voor jou of het resultaat van een handschrift voldoende is?

Waar liggen voor jou als leerkracht behoeften op het gebied van handschriftontwikkeling in jouw basisschoolpraktijk?

Waar zal op de pabo binnen het vakgebied handschriftontwikkeling aandacht aan besteed moeten worden om aan die behoeften te kunnen voldoen?

Opmerkingen

Bedankt voor het invullen van de vragenlijst.

E-mail naar t.a.vanleusden@saxion.nl

Bijlage 5: Weergave groepsinterviews directies en intern begeleiders

1. Leerlijn schrijven/ handschriftontwikkeling	
Vragen : - Hoe krijgt de doorgaande leerlijn schrijven/ handschriftontwikkeling vorm op school? - Welke schrijfmethoden zijn er op school in gebruik? - Op welke manier krijgt schrijfonderwijs aandacht in het schoolplan?	
School A	Pennenstreken, doorgaande leerlijn 1 t/m 8 Kleuters: voorber. act. op A3, aanbod cijfers in groep 2 i.v.m. voorbereiding op rekenen. Eigen leerlijn motoriek, doordat de school met thema's werkt. BB: schrijven op taakblad, 2 keer p.w. op de planning, vanaf groep 5 wordt de instructie minder In de schoolgids wordt vermeld dat de methode Pennenstreken wordt gebruikt van gr 1 t/m groep 8. Het is niet bekend of handschrift aandacht krijgt in het schoolplan. Er wordt ook gebruik gemaakt van de methode "Schrijven doe je zo" in individuele gevallen waarbij het blokletterschrift wordt aangeleerd
School B	Kleutergroepen maken deels gebruik van Schrijfdans, vanaf groep 2 t/m 8 wordt structureel de methode Pennenstreken gebruikt. Nauwelijks begeleiding bij handschriftstreken gevolgd. In groep 2 ook de werkbladen. School kijkt goed naar de ontwikkeling van het kind. Voor één II wordt " Mijn eigen Handschrift" gebruikt (blokletters). Lijnen met fysio zijn kort omdat de school een fysio " in huis" heeft. VLL kern 1 en 2 wordt ingezet na Pasen groep 2. De (fijn)motorische ontwikkeling is echt een aandachtspunt. In groep 7 en 8 wordt Pennenstreken ingezet bij zelfstandig werken (Dalton) In de schoolgids is een apart hoofdstuk gewijd aan schrijven. In het schoolplan wordt geen aandacht besteed aan schrijfonderwijs.
School C	Methode: Schrijven in de Basisschool. Duidelijke leerlijn van gr 1 t/m gr 8. Vanaf gr 3 worden de schriftjes gehanteerd. Kleuters werken incidenteel in de schrijfschriftjes, belang van werken met verschillende materialen is groter. Ervaring opdoen. Kleuters die al wat verder zijn in de motoriek kunnen op het platte vlak aan de slag met schrijfpatronen. De school koppelt aanvankelijk schrijven aan leren lezen. Aanbod cijfers begin groep 3. In schrijven meteen vanaf dag 1 de methodische letter. Ouders krijgen bij de kleuters de schrijfletter al mee naar huis. Handschriftonderwijs komt niet terug in het schoolplan, ook niet in de beleidsvoornemens de komende drie jaar.
School D	Pennenstreken, letterversie, doorgaande leerlijn 1 t/m 8. Tot en met groep vier zijn er handleidingen. Daarna niet meer. Wel worden de schriftjes gebruikt. Het digitale programma van Pennenstreken wordt niet gebruikt. De schriften zijn gescand voor gebruik op het digibord. Kleuters: af en toe gebruik maken van de werkblocs uit Pennenstreken. Daarnaast worden fijnmotorische koffers gebruikt bij de kleuters. Schrijven Leer je zo (blokschrift) wordt sporadisch ingezet bij IIn waar schrijven echt moeizaam lukt en in overleg met therapeut. In de schoolgids wordt de methode Pennenstreken vermeld. In het schoolplan krijgt handschrift geen aandacht.

2. Visie schrijfonderrwijs	
Vragen : - Wat wil de school bereiken met het schrijfonderrwijs aan het einde van groep 8? - In hoeverre zijn directie en intern begeleider bekend met de ontwikkelingen op het gebied van handschriftonderrwijs? - Hoe kijken directie en intern begeleider aan tegen de huidige plaats van handschriftontwikkeling in Nederland in 2013? - Handschriftontwikkeling met de pen en computer, hoe is de verwerking van de taak verdeeld in groep 7 en 8? - Hoe belangrijk vinden de directie en de intern begeleider schrijfonderrwijs momenteel op een schaal van 1-10?	
School A	Doel van schrijfonderrwijs verandert. Visie is door de opkomst van de computer veranderd. We gaan over naar verdere digitalisering. Schrijven met de pen is nog de goedkoopste oplossing op dit moment. 80 % op de basisschool wordt nog verwerkt met pen en papier. Geld en middelen zijn er nog niet voor verdere digitalisering. Schrijven zal een creatief doel krijgen en minder een communicatief doel. T.z.t. zal het doel eind groep 8 zijn dat de lln een formulier goed moeten kunnen invullen, fatsoenlijk een boodschappenlijstje maken , goed kunnen opstellen van e-mails, brieven en kaarten. Nu is het belangrijk dat de lln in het VO hun handschrift moeten kunnen lezen. Schrijven heeft ondergeschikte rol tot er problemen komen met de energie. Informatieverwerking kan op vele manieren. Schrijven is geen doel meer maar een heel klein middel. Positief aan schrijven is de aandacht voor fijnmotorische ontwikkeling. Dat aspect moet aandacht blijven krijgen. Veel lln worden om het motorisch aspect doorverwezen naar fysio. Cijfer: een zesje. In groep 2 t/m 5 ligt de kwaliteit van het schrijfonderrwijs hoger dan in 6 t/m 8.
School B	Handschrift dreigt onder te sneeuwen, heeft minder prioriteit. Het heeft wel een aparte plek, leerlijn, maar door de druk, de volheid van het programma, de keuzes die je daarbinnen moet maken , het wel of niet integreren, leidt er mede toe dat de aandacht wegzakt. Ondanks dat en het digitale tijdperk vindt de school goed leesbaar schrijven belangrijk. lln moeten de tijd krijgen de bewegingen af te maken. Lastig onder tijdsdruk daarmee om te gaan. Cijfer: gr 3 t/m 5 een zeven of een acht. Gr 7 en 8: een zesje. In de thuissituatie wordt het belang van netjes schrijven ook minder. Al gauw willen ouders lln met een slecht leesbaar handschrift over laten stappen op werken op de computer of op blokschrift. Soms komt de school daardoor in een spagaat. Herkadering is nodig voor de toekomst. School beschikt over draadloos internet momenteel. Toekomst heeft te maken met schoolontwikkeling, schoolgebouwenontwikkeling, technische en financiële mogelijkheden. Een tablet inzetten biedt al meer mogelijkheden. Eerst inzetten bij de basisvaardigheden. Er is nog maar weinig software beschikbaar m.b.t. zaakvakken. Wat is de financiële haalbaarheid tot verdere digitalisering? Digitaliseren heeft een aantal voordelen m.b.t. verwerking van de leerstof, hanteerbaarheid en de feedbackmogelijkheden. Valkuil: RSI gaat ontstaan bij typen. Heft aandacht nodig. Nog weinig visieontwikkeling op dat gebied.
School C	Het uitgebreid digitaliseren van het onderwijs leeft absoluut niet op deze school. De digitale ontwikkeling kan heel waardevol zijn in het verwerven van kennis. Niet in een vervanging van schrijfonderrwijs. De ontwikkeling van het fijnmotorische moet onder de aandacht blijven. Het schrijven ondersteunt het lezen. Op de school zijn wel wat taken die uitgewerkt worden op de computer b.v. een bericht die je op kunt slaan, oefenprogramma's Topo etc. Twee lln werken bewust met een laptop: één slechtaziende ll en één dyslectische ll. Dir loopt niet echt warm voor iPads op grote schaal in de klas.

	Meer dan 80% wordt op papier uitgewerkt in de BB met de pen. Vier vakken gaan vóór schrijven: lezen, rekenen, spelling, begrijpend lezen en dan komt schrijven. In de OB meer belangrijk. Vanaf 5/6 wordt schrijven als communicatiemiddel belangrijk en in 7/8 komt de creatieve kant aan bod. Schrijven staat op het midden van de schaal. Veel belang hecht de school aan de basisvaardigheden. Bij de cognitieve kwaliteiten hoort schrijven ook.
School D	Een goed leesbaar, functioneel handschrift. In artikelen wordt geschreven dat sommige scholen geen handschrift meer aanbieden. Daar is de school het niet mee eens. Er moet aandacht blijven voor een leesbaar handschrift. Er is minimale inzet voor handschrift, in de onderbouw wel een duidelijk accent in de aanleerfase, in de bovenbouw wordt het losgelaten. Ong. 80 procent van de taken wordt verwerkt met pen en papier. De computer is een hulpmiddel voor lln waarbij schrijven niet lukt. Bij deze lln wordt de typevaardigheid meteen goed aangeleerd omdat de computer een vervangend middel wordt. Veel werkboeken bij de methodes, dus verwerking gebeurt op papier. Lopen niet voorop om alles op de computer te laten maken, zoveel computers zijn niet in gebruik. Computers worden ingezet bij o.a. het maken van werkstukken. Schrijven vormt geen belangrijk onderdeel meer in de basisschool. Nog wel in de onderbouw in de aanleerfase (1 uur en 45 min). In de BB een half uur per week. Tijdsdruk. Keuzes maken. Op vakken als Taal, lezen, begrijpend lezen en rekenen word je als school afgerekend, dus daar gaat de aandacht naar uit.

3. Leerlijn schrijfmaterialen	
Vragen : -Hoe worden verschillende schrijfmaterialen ingezet? -Welke afspraken zijn er binnen de school over het gebruik van schrijfmaterialen (schrijfmateriaalprotocol)? - In hoeverre houden de leerkrachten zich aan het materialenprotocol in de BB?	
School A	De school heeft een protocol materiaalengebruik. Er wordt geen gebruik gemaakt van Stabilo's. Dit in overleg met sensomotorische therapeut. Vaste afspraken over: liniering, gebruik potloden. Stabilo's alleen i.o.m. sensomotorisch therapeut. Gebruik balpennen ligt vast en wanneer de overstap is van potlood naar pen. Er ligt vast welk materiaal in welke groep gebruikt wordt. Lk. Houden zich aan het protocol. Er worden klassenbezoeken uitgevoerd. Niet waterdicht, door het vele zelfstandig werken. lln geven aan dat ze de school streng vinden in het gebruik van schrijfmaterialen.
School B	Er is een penprotocol op de school. lln krijgen één keer een balpen uitgereikt in groep 4. Veel problemen met vlekken en doordrukken op papier met ander schrijfmateriaal. Fouten herstellen gebeurt met een Pritt roller. Elke ll heeft er één. Fout wordt dus in geheel verwijderd. Er wordt veel hulp en ondersteuning vanuit de Stabilo verwacht, maar elke ll zou moeten kunnen schrijven met een juiste penvoering en houding. Stabilo wordt alleen ingezet op advies van de fysio. Kleuters schrijven met potlood met evt. tijdelijk een gripper(Stetro) erop. Fysio heeft een kistje in gebruik met verschillende schrijfmaterialen. Schrijfmateriaal gaat in overleg met de fysio. Staat beschreven in zorgprotocol.
School C	Enkele jaren geleden veel Stabilo pennen. Erg duur. Kinderfysio wil deze bij hoge uitzondering inzetten. School is overgestapt naar gebruik van een normale vulpen die goed in de hand ligt. Sommige lln gebruiken balpen, bij b.v. slecht gebruik van de vulpen. Kleuters: driekantige potloden en stetro-gripjes, ook gebruik potlood begin groep 3. Niet bekend wanneer de overstap naar vulpen met de groep gemaakt wordt. Wrsch in groep 4.

School D	De school heeft veel aandacht voor schrijfmaterialen. Na de box van Heutink zijn drie pennen overgebleven waar lln uit kunnen kiezen: stabilo, gelpen en pen. Groep 3 potlood tot half groep 4, daarna klassikale overstap naar ander schrijfmateriaal. In de BB wordt niet meer met potlood geschreven, penkeuze is vrij. Wel blauw. Geen protocol.
----------	--

4. Toetsenbordvaardigheid	
Vraag: - In hoeverre wordt toetsenbordvaardigheid binnen de leerlijn schrijven aangeboden op school?	
School A	Er is een naschools aanbod, wordt minimaal gebruik van gemaakt. Toetsenbordvaardigheid zit niet standaard in lesprogramma. School geeft aan daarover na te willen denken. lln zetten 10-vingerig blind minimaal in. Typen doet iedereen op zijn eigen manier.
School B	Ouders vinden toetsenbordvaardigheid belangrijk. Op school wordt dit ingezet vanaf het tweede deel groep 7. Geen specifiek programma. lln kunnen extern typelessen volgen.
School C	Toetsenbordvaardigheid staat deels op de weektaak vanaf gr 5 (ABC lessen van Instruct). lln kunnen hier zelfstandig mee aan de slag, elk kind in eigen tempo. Zo leren de lln de basis. Het werken met de computer is hun toekomst. School wil daaraan bijdragen. Op wo middag is er gelegenheid gebruik te maken van typelessen gegeven door een instituut. Er nemen best wel lln aan deel, omdat de aansluiting na school goed is.
School D	Er is een naschools aanbod, ouders die hiervoor met hun kind kiezen leren 10 vingers blind typen. Lessen worden na schooltijd op school gegeven. School komt met de uren niet uit, dus toetsenbordvaardigheid zien zij niet geïntegreerd gebeuren binnen de basisschool. De lk moeten dan zelf ook vaardig hierin zijn om de lln dit aan te kunnen leren.

5. Handschriftbegeleiding door de leerkracht in de bovenbouw	
Vragen : - In hoeverre is er zicht op handschriftbegeleiding door de leerkracht in de bovenbouw? - In hoeverre zijn de collega's gemotiveerd om handschriftonderwijs te geven, staan zij model en zijn zij in staat in excellent voor te doen?	
School A	Er wordt geen begeleiding geboden door de lk bij hun handschrift. Nee, de lkn staan niet model voor een duidelijk leesbaar handschrift.
School B	Nauwelijks handschriftbegeleiding door de lk. Instructie wordt weer meer gedaan dan een aantal jaren geleden, omdat klachten over onleesbaar schrijven toenamen. Er wordt korte instructie gegeven, zelfstandige verwerking. Er is wel controle, maar interventies zijn marginaal, een doorn in het oog. Er wordt nu meer gestuurd op netheid, hoe ga je om met je werk. In de BB wordt het blokschrift aangeboden en hierbij wordt instructie gegeven.
School C	Directeur neemt wel eens een middag over van de BB lk. De BB leerkrachten nemen schrijven serieus. Complete schrijfinstructie. Er wordt echt aandacht besteed aan schrijfonderwijs met een juiste begeleiding. Niet op de weektaak. Aandacht voor penvoering, houding en aandacht voor de leesbaarheid van de handschriften. De methode wordt goed gevolgd. Ook de tips uit de handleiding worden gebruikt. Motivatie tot het geven van handschriftonderwijs is persoonsafhankelijk. Afspraken wat betreft handschrift staan niet allemaal op papier, maar mondelinge afspraken worden nagekomen.

School D	Er wordt in de BB nauwelijks handschriftbegeleiding geboden. Schrijven wordt als les apart aangeboden, 1 blz per week schrijven in het schrijfschrift. De collega's schrijven t.m. groep 8 methodisch, in de BB meer lerarenhandschrift, ook naar ouders. Soms ziet het handschrift er op het digibord als 'klad' uit. Handschriften worden nauwelijks beoordeeld in de BB. Wel een krul en een sticker en af en toe een gouden pen. Een enkele Ik geeft cijfers en rekt gemiddelden uit voor het rapport. Op het rapport staat in de OB technisch schrijven, in de BB richt het zich op handschriftontwikkeling. Feedback af en toe tijdens de les, na de les feedback in het schrift door een letter goed te laten zien. Geen differentiatie in de vorm van verrijking. Feedback is subjectief, er wordt beoordeeld op leesbaarheid en op vooruitgang per individu. De lln doen niets met de feedback in het schrift. De leerlingen worden niet kritisch gemaakt op de leesbaarheid van hun schrijfwerk.
----------	--

6. Feedback op handschriften van de leerlingen in de bovenbouw	
- Hoe worden handschriften op leesbaarheid beoordeeld? - Hoe ontvangen de leerlingen feedback door de leerkracht op het handschrift? - Hoe worden de leerlingen ingezet bij de beoordeling van handschriften?	
School A	Handschriften worden niet of nauwelijks beoordeeld in de BB. Er worden vanuit Pennenstreken wel ideeën aangeboden, maar het wordt niet geëvalueerd met de lln. De lln wordt wel gewezen op slecht werk, maar beoordeling is meer op basis van lay-out. Er wordt geen gebruik gemaakt van de schriftcriteria bij de beoordeling van de leesbaarheid van de handschriften.
School B	Het handhaven van een leesbaar handschrift is moeilijk in de BB. Leerkracht beoordeelt op wat hij netjes vindt (subjectief) en minder op techniek. Er wordt wel enigszins gekeken naar de schriftcriteria, maar meer op netheid. Met gebruik van stickers wordt feedback gegeven op het schrijfwerk. Vooral een schriftelijke verwijzing. Als het fatsoenlijk is, volgt er geen mondelinge feedback. Bij specifieke lln is er wel mondelinge feedback. Zo ook op de grote groep. Ook wordt door de lln naar het eigen werk gekeken: een cirkel om het mooiste woord, letter. Er is een terugkoppeling lesdoel gericht, niet zozeer leerdoel gericht. Ben je als Ik kritisch op het leerdoel uit de les? Prio hebben rekenen en taal...dan komt schrijven. Schriften worden onderling tussen lln uitgewisseld en bekeken op leesbaarheid.
School C	Feedback geven: staat voorgekauwd in de methode. Doel van de les wordt aangegeven en op het doel geef je feedback: b.v. we gaan letten op de lengte van de lussen: allemaal even lang. Er wordt gericht feedback gegeven.
School D	Handschriften worden nauwelijks beoordeeld in de BB. Wel een krul en een sticker en af en toe een gouden pen. Een enkele Ik geeft cijfers en rekt gemiddelden uit voor het rapport. Op het rapport staat in de OB technisch schrijven, in de BB richt het zich op handschriftontwikkeling. Feedback af en toe tijdens de les, na de les feedback in het schrift door een letter goed te laten zien. Geen differentiatie in de vorm van verrijking. Feedback is subjectief, er wordt beoordeeld op leesbaarheid en op vooruitgang per individu. De lln doen niets met de feedback in het schrift. De leerlingen worden niet kritisch gemaakt op de leesbaarheid van hun schrijfwerk.

7. Tijdsinvestering	
Vraag : - Wat is de tijdsinvestering op het gebied van handschriftonderwijs met name in de bovenbouw?	
School A	Nihil. Een half uur in de week is al veel. Op de taak en zelfstandig verwerken.
School B	Instructie: 10 tot 15 min. Verwerking is per ll verschillend, hangt van het tempo af. Is ook leerkrachtafhankelijk wat voor waarde je eraan hecht. Er is gelukkig weer aandacht

	voor instructie.
School C	Schrijven staat apart vermeld op het rooster. In groep 7 en 8 één les van een 30 minuten.
School D	De leerkrachten schrijven 1 keer per week in het schrijfschrift zoals het op het rooster vermeld staat.

8. Handschriftcriteria	
Vragen : - Welke criteria bepalen op school of het resultaat van een handschrift voldoende is? - Hoe wordt een leesbaar handschrift getoetst? - Welke signaleringsinstrumenten, observatiemiddelen worden hierbij ingezet?	
School A	Hier wordt geen gebruik van gemaakt van de handschriftcriteria in de BB, observatie instrumenten en signaleringslijsten worden alleen in de OB gebruikt. Inschatting is dat de lk in de BB als criteria zullen hanteren dat het voor zichzelf leesbaar moet zijn én voor de lk die het nakijkt.
School B	Een schrijfvoorwaardentoets om te kunnen inschatten of een ll toe is aan schrijven, wordt niet gebruikt. Er worden geen observatielijsten vanuit Pennenstreken gebruik. De lk moet kritisch kijken. Er wordt niet op dit gebied getoetst.
School C	In het team zijn nooit de criteria vastgesteld voor een leesbaar handschrift. Er zijn wel ideeën over wat het team onder een leesbaar handschrift verstaat en wat de methode daarover zegt, maar is niet eensluidend. Op school is nooit het gebruik van observatielijsten, signaleringsinstrumenten besproken. Bij de overgang naar groep 3 zijn niet de eisen vastgesteld wat een ll op het gebied van schrijfmotoriek zou moeten kunnen. Er wordt dus geen gebruik gemaakt van een schrijfvoorwaardentoets. In de methode zullen ongetwijfeld observatielijsten zitten, maar worden deze niet structureel gebruikt.
School D	Het criterium dat de school hanteert is dat je het handschrift van iedereen onafhankelijk of je die leerling nu kent of niet, moet kunnen lezen. Er wordt geen gebruik van gemaakt van objectieve handschriftcriteria in de BB, observatie instrumenten en signaleringslijsten worden alleen bij de kleuters gebruikt op het gebied van motoriek, handvoorkeur, penvoering.

9. Remediëring van handschriften/ leerlingvolgsysteem	
Vragen : - Op welke manier worden schrijfproblemen gesignaleerd, herkend? Hoe is de zorgroute vastgesteld? - Hoe worden de linkshandigen van schrijfonderwijs voorzien? - Hoe worden hulpmiddelen/grippers ingezet? - Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 7 en 8 positief beïnvloeden?	
School A	Screening door sensomotorisch therapeut screent in gr 1 en 2. Deze persoon is aan school verbonden. In de BB wordt nog wel eens een ll door de therapeut begeleid, maar dan is deze al vanuit de OB meegenomen. Er is geen leerlingvolgsysteem voor handschrift. Hulpmiddelen: grippers, kopiëren op A3, werken met scheerschuim, gebruik digibord en andere werkvormen i.v.m. meerdere intelligenties. Geen RT, het komt neer bij de lk, werken met groepsplannen. Instructieafhankelijke lln worden in instructiegroepjes verdeeld. Geen groepsplannen voor handschrift in de BB. Geen bijzonder lesaanbod, aanpassing van didactiek voor linkshandigen. Pennenstreken kent geen schriftjes voor li-h.
School B	Bij twijfel wordt hulp van de fysio ingeroepen. Met name op het gebied van de schrijfmotoriek. Lijntjes zijn kort met fysio.

School C	Soms wordt een II met schrijfproblemen in gr 3 of 4 besproken en volgt er doorverwijzing naar de kinderfysio. Het is moeilijk te achterhalen of het een leerprobleem is of dat het ook met de motoriek te maken heeft. Voor kinderfysio moeten ouders en kind naar Raalte helaas. Zeer sporadisch laat de school een II overstappen naar blokschrift als het verbonden schrift zoveel energie kost, dat het ten koste gaat van het produceren van tekst (het doel). In principe leren alle IIn verbonden schrift. Lukt dit niet, probeert de school zo goed mogelijk passend onderwijs te bieden.
School D	Kinderen worden in de kleuterbouw gesignaleerd m.b.v. een kijkwijzer. De fijne motoriek wordt gevolgd in een kijkpuntenlijst: voorkeurshand, penvoering etc. De observatielijsten uit Pennenstreken worden niet gehanteerd. Er bestaat geen zorgroute voor handschrift. Een handelingsplan kan incidenteel worden opgesteld, meer in overleg met de therapeut en door ouders ook actief mee te laten kijken. Wel worden b.v. de lijnen aangepast naar groter of kleiner, stapje terug door een ander schrift aan te bieden of door als het schrijven echt moeilijk is het kind: Schrijven Leer je Zo! aan te bieden (blokschrift). Deze IIn leren geen methodisch schrift. Voor linkshandigen zijn er linkshandige scharen en enkele jaren geleden waren er linkshandige Stabilo's, linkshandige Lamy pennen in gebruik. Het is niet duidelijk of er nu linkshandige pennen in gebruik zijn. De didactiek voor linkshandigen wordt niet aangepast. In groepsbesprekingen komt het handschrift niet structureel aan bod. Bij de penvoering worden driehoekige grippers ingezet als hulpmiddel.

10. Inzet blokschrift versus verbonden schrift in de bovenbouw	
Vragen : - Wat is de visie ten aanzien van gebruik van blokletters in de bovenbouw? - Hoe is de ervaring met schrijven in blokschrift?	
School A	IIn mogen in de BB zelf kiezen. Er wordt niet moeilijk gedaan over gebruik blokschrift. IIn moet je ruimte geven hun eigen handschrift te ontwikkelen. Pennenstreken biedt het blokschrift ook aan en dat volgt de school. In uitzonderlijke gevallen wordt alleen blokschrift aangeboden , met de methode "Schrijven doe je zo".
School B	Aanbod is in groep 7 volgens Pennenstreken. Keuzevrijheid voor blok of verbonden schrift ligt in de tweede helft groep 8. Aandacht bij het blokschrift moet minstens zo groot zijn als de aandacht voor vloeiend schrift. IB vermoedt dat dat minder is. Het afmaken van de letters, kijken naar spatiëring vergt de nodige aandacht. De vraag is of dat dat voldoende aandacht krijgt in de klas en of dat goed doordrongen is. Er ligt weinig dwang op blok of verbonden schrift, maar er wordt wel richting gegeven: als je nog steeds lekker verbonden schrijft, blijf dat dan ook gewoon doen.
School C	Ja, blokschrift wordt toegestaan, ze gaan hun eigen handschrift ontwikkelen en dat hoeft dus ook niet altijd meer verbonden te zijn. Allemaal hoofdletters b.v. worden niet toegestaan, het moet wel leesbaar zijn, maar ja wat is leesbaar? Vastomlijnde criteria zijn er niet.
School D	IIn mogen in groep 8 zelf kiezen voorblokschrift of verbonden schrift. In groep 7 wordt vanuit Pennenstreken het blokschrift aangeboden. De IIn krijgen ruimte hun eigen handschrift te ontwikkelen. De meeste IIn verlaten de basisschool met verbonden schrift. Hierbij zijn wel allerlei combi's van letters te vinden in het handschrift. IIn die hebben leren schrijven met Schrijven Leer Je Zo! zijn in staat gebleken een leesbaar handschrift op te bouwen. Er is niet vastgelegd dat de Ik de IIn adviseren zo lang mogelijk verbonden te blijven schrijven.

11. Evaluatie	
Vragen : - Hoe is de evaluatie op school geregeld wat betreft schrijfonderwijs? - evaluatie van de behaalde doelen per groep en de gehele school?	
School A	Geen evaluatiemomenten op het gebied van schrijfonderwijs. Dit komt omdat schrijven in een heel andere dimensie terecht is gekomen. Het heeft een andere prioriteit.
School B	Het heeft de afgelopen jaren aandacht gehad, maar staat niet voorop. Tijdens de groepsoverdrachten komt elk jaar vanuit de lk naar voren beter op de handschriften te letten. Op overdrachtsformulieren naar de volgende groep kunnen motorische, schrijf vaardigheden aan de orde komen. Zo is de inzet van de balpen naar later verschoven.
School C	Niet. Geen evaluatie van behaalde doelen en geen evaluatie van schrijfonderwijs. N.a.v. dit interview wil de dir. tijdens de teamvergadering dit item aansnijden: Wat is een leesbaar handschrift? Hoe volgt de school de methode Hoe zet de school observatielijsten in? Tijd om afspraken te maken en zaken vast te leggen.
School D	Geen evaluatiemomenten op het gebied van schrijfonderwijs. Niet op groepsniveau en niet op schoolniveau. Ook in het schoolplan komt het niet terug. Incidenteel worden de schrijffresultaten geëvalueerd van individuele lln, waar schrijven een probleem is.

12. Behoeften	
Vragen : - Waar kan de school winst behalen? Denk hierbij aan inzet Schrijfmethode, schrijfmaterialen, bijscholing, tijdsinvestering e.d. - Hoe denken jullie dit te kunnen waarmaken? - Hoe kan het handschriftonderwijs op de pabo aansluiten bij jullie behoeften?	
School A	Ja, in de evaluatie met de leerling, omdat dit ook een breder doel kan hebben n.l. om zelf kritisch te zijn, aandacht voor het werk te hebben, netheid. Dit komt wel algemeen terug op de taakbriefjes. De dir. denkt dat we afscheid gaan nemen van didactische schrijflessen in de BB, we richten ons meer op andere vormen van communicatie dan schrijven. Toetsenbordvaardigheid zal wellicht meer een plek gaan krijgen binnen het schrijfonderwijs. Op de pabo aandacht geven aan de motorische vaardigheden met name in de onderbouw. Zorgdragen voor een goede overgang, wezenlijke schakel, van OB naar MB, want als het schrijven in de BB mis gaat, is er al eerder iets mis gegaan. Werken met handschriftcriteria in de BB. Nu is het beoordelen erg subjectief. Eerst de vraag stellen: Wat is een leesbaar handschrift? Mocht dit als behoeftevraag vanuit de lk BB komen, kunnen er aanbevelingen gedaan worden. Dir. vraagt of er een overzicht van criteria is. Dit volgt t.z.t.
School B	Meerdere kansen: Op welke plaats zet de school handschrift op de kalender, agenda? Het hoort er niet thuis om reactief mee om te gaan, maar juist proactief, zodat niet achteraf de vraag komt: Hoe gaan we er nu mee om? Bij schrijven hoort nogal denkcapaciteit en dat wordt onderschat. Hoe gaan we met het verminderende schrijfonderwijs om? Méér wordt het niet, maar anders. Dit is wel een vraag om over na te denken. Pabo: Het beklijven van letters, woorden vindt plaats d.m.v. schrijven. Denken-doen, zeggen-doen. Die koppeling is erg belangrijk. Een goede lesvoorbereiding voor schrijven is net zo van belang als voor een ander vak. Dat mag benoemd worden naar de studenten. Aandacht voor de motorische ontwikkeling. Scholen worden van kastje naar de muur gestuurd: Geen eenduidigheid op gebied van: laat een dyslectisch kind op de computer werken of juist schrijven, want dan kan het kind de letters, woorden beter onthouden. School is afhankelijk van vele visies. Er moet

	éénduidigheid komen. Coördinatoren: De IB is reken coördinator. Niet op ieder gebied is een specialist in huis. Veel komt op het bordje van de IB terecht. Nadeel van coördinatoren: bij verloop van leerkrachten ben je de specialist kwijt.
School C	Dir geeft aan dat het gesprek verhelderend was. Het team vindt schrijfonderwijs belangrijk, maar investeert niet. Er zal dus aandacht aan besteed moeten worden. Welke kant wil de school op en wat wordt er dan verwacht? Wat verstaat het team onder een leesbaar handschrift? Voor de pabo: Het zou mooi zijn dat de docent handschrift studenten kan afleveren die het belang zien van schrijfonderwijs, dat het niet ondergesneeuwd raakt door andere zaken die ook van belang zijn. Enthousiasmeren en bewustwording van schrijfonderwijs. Dit levert mensen in het onderwijs die nadenken over de dingen die we doen en of we de dingen die we doen wel goed doen op dat gebied.
School D	‘Alles wat we meer doen dan dat we nu doen is winst’. Het zou goed zijn in een bouwvergadering handschrift aan bod te laten komen, al is het maar om de stand van zaken te bespreken. Er is winst te behalen door iedereen wakker te schudden: we vinden met elkaar een leesbaar handschrift belangrijk, maar investeren hier minimaal in. Het leerkrachtengedrag op dit gebied kan hier ook in meegenomen worden. Zonder alles op de kop te zetten, zou een teamscholing een eyeopener kunnen zijn t.z.t. Aan de hand van het onderzoek zou een evaluatie van handschriftonderwijs op de agenda kunnen worden gezet. We besteden nu in de bb een half uur aan schrijven maar het rendement is nul. Op allerlei fronten halen we ondersteuning binnen. Aan de hand van de weergave van het interview kan verder gedacht worden. Verbonden schrift leer je als student pas echt weer op de pabo. Als de pabo dit weglaat, ben je als leerkracht niet meer in staat om het aan te leren. Het aanleren van de juiste lettervorm en de opbouw van de lettervorm blijft belangrijk.

Bijlage 6: Letterlijke weergave groepsinterviews

Interview school A

Duur interview: 40 minuten

Schrijfonderwijs algemeen, leerlijn schrijven

Pennenstreken, in gr 1 en 2 bezig met voorbereidende schrijfact bezig, lijnen, golfjes en de cijfers. Die worden op A3 aangeboden in groep 2. In kleinengroepjes wordt dit aangeboden en daar wordt gekeken naar schrijfhouding, penvoering. In gr 3 gaat het verder.

Onderbouw maakt ook gebruik van de werkblocs van pennenstreken? Of laten jullie dat buiten beschouwing?. Ja, het gaat erom mee kennis te maken, er worden in die zin niet veel eisen aangesteld. In groep 3 wordt wel aandacht aan alles besteed, op het digitale schoolbord, wordt met de handleiding gewerkt. Fysio geeft aanwijzingen en komt ook 1 keer in de klas, komt om de kkn te screenen maar ook om individuele kkn aanwijzingen te geven. Ze hebben een sensomotorische therapeut aan school verbonden die in ½ komt om te screenen. Als er een hulpvraag uit voort komt dan kan het kind op school worden begeleid maar omdat zij een VVE school zijn, zijn ze bezig met de uitwerking van de leerlijnen en observatielijsten. Ze hebben een eigen methodiek ontwikkeld. Een school uit Almere is hun voorbeeld, een Ik heeft daar gewerkt met Kaleidoscoop, heeft er erg veel ervaring mee opgedaan, doordat de school met thema's werkt en zij een eigen leerlijn hebben gekozen . De leerlijn motoriek zit daar ook in. Zowel de grote als de kleine motoriek is daar in meegenomen.

Hebben jullie bewust gekozen om de cijfers bij de kleutergroepen onder te brengen?

Pluspunt in groep 3 gaat ervanuit dat de kkn de cijfers al kennen. Bij de start van 't Heem boden ze de cijfers nog aan in groep 3 maar dit bleek niet parallel te lopen met de rekenmethode, je moet ook al de letters aanleren in groep 3 en de Hletters in groep 4 dus hebben ze ervoor gekozen de cijfers naar voren te halen en de cijfers aan te leren in groep 2 zodat ze de basiskennis van de cijfers al hebben bij de start van het rekenen in groep 3. Ze kunnen ze produceren op papier.

Start methodische letters meteen in groep 3. Hoe is jullie ervaring daarmee?

Lk kiest ervoor de letters bij VLL aan te laten sluiten maar ook bij het thema b.v. kunst. B.v. PIJL wordt aangeboden bij VLL. De Ik kiest voor lijst (kunst) en biedt de ij aan. Passen het aan

bij het thema. Niet alle letters klakkeloos uit het schrijfschriftje volgen, maar bedenk de ij staat centraal, die blz heeft de ij, dus die doen we. De lk van groep 3 volgt de opleiding taal/ lees coördinator en leert daarbij ook schrijven erin mee te nemen. Je moet de leerlijnen kennen om flexibel met het programma om te gaan.

Verder geen aanvankelijk schrijven. Wel goed om te weten. Dan gaan we naar de BB. Wordt er in de BB ook les gegeven uit Pennenstreken?

Het komt op het taakblad. 2 keer in de week staat het op de planning, maar dat wordt grotendeels zelfstandig verwerkt. Er wordt niet veel meer instructie gegeven. T.m. groep vier nog wel instructie omdat de Hletters worden aangeleerd. In groep 5 af en toe nog omdat het koordschrift (het aan elkaar schrijven) aanbod komt, daarna wordt het instructie geven steeds minder. Je ziet dat het een stuk zelfstandigheid, zelfstandig werken met zich meebrengt. Herhalingsoefeningen, ook blokschrift.

We komen knn tegen waarbij het schrijven niet lukt en daar hebben we het blokletterschrift aangeboden. Je kijkt goed naar het doel. Het doel van het schrijven verandert sowieso, het belang van schrijven wordt anders. De dir. ervaart dat zelf ook. Blokschrift komt nog terug. Krijgt het schrijfonderwijs in jullie schoolplan aandacht?

Ja, welke methode en met welk doel wij schrijven geven. Het is nu een beetje achterhaald. iPad... digitale middelen. De dir noemt dat hij alles nu digitaal doet. Het is alleen het boodschappenlijstje nog wat hij met de hand schrijft. Toen ik jouw onderwerp hoorde voor het onderzoek dacht ik: Ojee, wat schrijf ik eigenlijk nog? Schrijven krijgt een heel andere rol in het onderwijs. Het schrijven zit nog steeds als leerlijn in het onderwijs maar de visie is door de opkomst van de computer wel veranderd. Je ontkomt er niet aan mee te gaan in de digitale wereld. Of het schrijven op het digibord nu de oplossing is, kunnen we over discussiëren, maar ik denk wel dat het schrijfonderwijs moet blijven maar wel met een heel ander doel dan we in het verleden hadden als communicatiemiddel. Nu is het meer een middel om gevoel en emotie te uiten.

T: vertelt dat nog steeds 80 procent van de taak in de BB verwerkt wordt met de pen. Hebben jullie goed voor ogen wat jullie aan het eind van de basisschool bereikt willen hebben met jullie schrijfonderwijs?

Op dit moment is schrijven nog wel een belangrijk onderdeel in het onderwijs, maar dit gaat veranderen. Als je kijkt naar mogelijkheden en middelen die scholen hebben dan is dit primair de goedkoopste oplossing. Maar als je kijkt naar hoe lln informatie verwerken en hoe

kinderen hun leerstof gaan verwerken dan staan we aan de vooravond van een grote verandering. We gaan over naar verdere digitalisering ook omdat de middelen steeds meer de school inkomen. De afgelopen jaren zijn de digiborden in school gekomen, Nu zie je hier en daar de iPad in school komen. Er komt een omslag de komende jaren waarin schrijven steeds minder de aandacht zal krijgen. Schrijven zal alleen nog maar een creatief doel krijgen en niet meer een communicatief doel. We swipen, we Whats-appen, we sms-sen, alles gaat visueel met het toetsenbord. Ik snap wel dat 80 % nog met de pen verwerkt wordt. Dit komt gewoon doordat de scholen de middelen nog niet hebben. Als we hier over 5 of 10 jaar weer zouden zitten praten we over 20 of 10 % die de pen nog gebruikt is de inschatting van de dir. Als we de kkn goed moeten voorbereiden op de toekomstige maatschappij, zal het schrijfonderwijs een heel andere benadering gaan krijgen. IB: soms gaat het nog verder: we krijgen nog wel eens gedragsvragenlijsten en die moeten we met de pen invullen, dan vraag ik mij af: waarom doen ze dat niet digitaal? Het draait zich al een beetje om. Als je mij vraagt naar het doel wat de kkn in groep 8 nog moeten kunnen dan denk ik dat kkn een formulier goed moeten kunnen invullen, ze moeten fatsoenlijk een boodschappenlijstje kunnen maken, het krijgt heel andere doelen, brieven, kaarten, e-mails opstellen. Toekomst, het verlaten van de school, het VO, kunnen de lln daar met hun handschrift nog uit de voeten? Het is belangrijk dat ze hun eigen aantekeningen kunnen lezen, maar ook daar slaat het digitale in, vanuit huis of vanuit school. Op de andere school is 3 jaar geleden onderzoek gedaan naar: Hoe gaan we om met de mobiele telefoon? Verbieden heeft geen zin. Al 60 % van de lln had destijds al op de één of andere manier een mobiele telefoon. Je houdt het niet tegen. We hebben nu andere middelen dan schrijven die het doel van communiceren verspreiden. Schrijven heeft een ondergeschikte rol totdat we problemen krijgen met de energie of dat we met z'n allen teveel energie gebruiken. Het is een ontwikkeling en het gaat maar door. Het bord met het krijtje komt nu niet meer aan bod, zelfs het digibord komt hier niet mee aan bod de informatieverwerking gaat ook op een andere manier schrijven is geen doel meer maar een heel klein middel. IB: vanuit onze visie van meervoudige intelligentie zien we dat het talige wel minder wordt. Wij spreken verschillende intelligenties aan : tekenen (heeft raakvlakken met schrijven), het visuele, er zijn verschillende manieren om je de leerstof eigen te maken. Zo ook muziek, het schrijven heeft nog steeds zijn plek, maar NIET meer dan muziek of bewegen b.v. Mijn zorg die eronder ligt, want ik zie ook een positieve kant van het schrijven , ik denk dat motorisch de

problematiek steeds groter gaat worden omdat de kkn fijnmotorisch niet meer rijpen door het schrijven. Daar ligt in de toekomst nog wel een punt. Als je schrijven nog op de kaart wil houden, moet het fijnmotorische aspect aandacht krijgen om te blijven ontwikkelen.

Op dit moment worden veel lln doorverwezen in OB maar ook in de BB, naar fysio of sensomotorisch therapie. Praktijken zitten vol. (T).

Schrijfonderwijs op een schaal van 1-10. Wat zou de kwaliteit van jullie schrijfonderwijs scoren? Dir: Ik ben bang dat het misschien niet eens een voldoende zou scoren. Samen denken ze aan een zes met een minnetje erachter. Als we het nu hebben over een zesjescultuur dan is dit daar een voorbeeld van. Het maakt wel verschil in de onderbouw of in de bovenbouw. In 2 t/m vijf ligt het kwalitatief hoger dan van 6 t/m 8.

Mijn onderzoek richt zich niet voor niets op de BB.

Zijn er afspraken over het gebruik van schrijfmaterialen?

We hebben een protocol materiaalgebruik al twee jaar. Ja vaste afspraken over A liniering, B over gebruik van driekantige potloden en/of gewone HB potloden, Stabilopennen willen we niet! Gebruik van balpennen ligt vast en wanneer gaat het kind starten / over van potlood naar pen. In het materialenprotocol ligt dus vast welk materiaal in welke groep gebruikt wordt.

In hoeverre houden de lkn zich aan dat materialenprotocol in de BB?

Ja, daar houden zij zich aan. We doen klassenbezoeken, in groep 7 en 8 wordt veel zelfstandig gewerkt en het is niet waterdicht. Lln geven aan dat zij ons streng vinden dat ze niet allerlei pennen mogen gebruiken op school. Een Stabilopen mag alleen in overleg met de sensomotorisch therapeut. Zij heeft aangegeven dat het niet zo goed is voor de kinderhand.

Doen jullie iets aan toetsenbordvaardigheid. Wordt hier op school bewust het werken op de computer aangeboden d.m.v. typen oid?

We hebben een naschool aanbod. Ouders kunnen de kkn opgeven voor type-les na school. Er wordt minimaal gebruik van gemaakt, we hebben het niet in ons curriculum opgenomen als zijnde standaard in ons lesprogramma.

Kunnen jullie inschatten hoe kkn het 10 vingerig blind typen al inzetten op de basisschool?

Minimaal. Ze doen het op hun eigen manier. Misschien is dit iets om over na te denken of dit binnen het curriculum zou moeten horen. (T). T. Geeft aan dat toetsenbordvaardigheid binnen de leerlijn schrijven valt. Dit vinden zij wel logisch nu dat zo wordt gezegd. Ze hebben

het er wel eens over gehad, maar dan zou het buiten het programma vallen en dat willen ze dus niet.

Tijdsinvestering in de BB

Nihil. Een half uur in de week is al veel. Het wordt vaak op de taak gezet en ze moeten het zelfstandig verwerken.

Hebben jullie zicht of de Ik ook begeleiding bieden bij het handschriftonderwijs in de bb?

Er wordt geen begeleiding geboden door de leerkrachten bij hun handschrift.

Weten jullie hoe de leerkrachten handschriften beoordelen in de BB?

Niet of nauwelijks. Er worden vanuit Pennenstreken wel ideeën aangeboden, maar het wordt niet geëvalueerd met de kinderen.

De leerkrachten kijken het na, maar hoe is vervolgens de feedback naar de kinderen?

Deze is minimaal. De leerkracht zal wel als het niet aan de eisen voldoet of dat het een zootje wordt, dan wijzen de lln erop. Ze gaan niet b.v. de d met dat kind bekijken en opnieuw aanbieden. De beoordeling is meer op basis van lay-out. Heb je de leesbaarheid gehaald, maar niet dat ze zeggen nou het is bij jou allemaal dezelfde structuur, ik kan niet meer lezen of het een i of een m of een n of een u is en het is niet leesbaar. Daar wordt geen gebruik van gemaakt.

Wordt er van de signaleringsinstrumenten en de observatielijsten uit Pennenstreken gebruik gemaakt?

Alleen in de onderbouw en niet in de bovenbouw.

Gebeurt het nog wel eens dat in de bovenbouw een kind wordt verwezen? De therapeut is al vanaf het begin bij het kind betrokken, het gebeurt wel dat een kind in de BB begeleid wordt door de sensomotorisch Therapeut, maar dan heeft zij die al vanuit de OB meegenomen. 't Heem heeft zelf deze persoon geregeld en verbonden aan de school. Dit is niet vanuit het bestuur geregeld.

mannelijke leerkrachten in de BB. Staan zij model voor het handschrift?2

Nee, R. zit in de digitale wereld, maar ook A. is geen voorbeeld leerkracht van hoe je het moet laten zien op het digibord en hoe het hoort op papier. A. is meer de creatieve geest.

Hebben jullie een leerlingvolgsysteem voor handschrift?

Nee. Ook dat wat pennenstreken aanbiedt wordt niet gebruikt.

Hebben jullie hulpmiddelen voor handschriftontwikkeling en in welke mate gebruiken jullie deze?

Gripjes, kopiëren op A3, scheerschuim, knn werken op het digibord,. Veel verschillende, andere werkvormen i.v.m. meerdere intelligenties.

Is er naast een IB ook een RT aanwezig?

Het komt op de Ik neer, we werken met groepsplannen, waar de instructiegroepen verdeeld zijn, waar de instructieafhankelijke knn bij genomen worden. Daarbinnen zitten weer subgroepen, waar de concentratie geoefend wordt, daar wordt de RT in de organisatie bij opgenomen.

Wordt er voor handschriftontwikkeling ook wel eens een groepsplan gemaakt?

Niet in de BB. Ze hebben wel eens een II in de BB gehad, die zo erg was, dat hij zich schaamde voor zijn werk en dat de Ik niet meer naar zijn werk mochten kijken. Het had een behoorlijke lading bij het kind. Daar hebben ze de druk bij weggenomen en hebben ze het blokletterschrift aangeboden. Deze II is ook naar de RT en fysio geweest en heeft daar hulp bij gekregen.

Blokschrift wordt in Pennenstreken aangeboden. In hoeverre mogen de IIn in de BB het blokschrift gebruiken?

Er wordt niet ingewikkeld over gedaan. Er wordt ook niet op beoordeeld. Het is hun eigen handschrift en dat wordt geaccepteerd. Hebben jullie wel eens nagedacht over de voor en nadelen van blokschrift? Ze willen de IIn graag de ruimte geven hun eigen handschrift te ontwikkelen en dat ze zich in 7 en 8 niet meer stringent willen vasthouden aan methodisch schrift., want anders moet je ook geen blokletterschrift gaan aanbieden in de BB. Ze volgen Pennenstreken en daar wordt aangeboden dat je op een gegeven moment in je eigen handschrift mag gaan werken. Dan zou het raar zijn dat de IIn in een werkboek het verbonden schrift moeten blijven schrijven. Er is géén leerlijn over schrijven uitgezet in de bovenbouw op 't Heem.

Hoe worden de IIn door de Ik begeleid naar een persoonlijk handschrift in de BB? Wat wel goed leesbaar is?

De dir. Geeft aan dat de Ik daar zelf wel een mening over hebben. Hij schat in dat zij als criteria zullen hanteren dat het handschrift voor zichzelf leesbaar moet zijn en voor de Ik die het nakijkt. Dat zijn de brede criteria.

Doen jullie iets specifiek met linkshandige knn?

We schrijven met linkshandige schriften? Nee dat kan niet. Pennenstreken kent geen linkshandige schriften.

Hebben linkshandige kkn meer moeite met schrijven dan re handige kkn?

Nee, ze zitten wel vaak in hun eigen handschrift. Hun didactiek wordt niet aangepast aan de li handige kkn. Ze moeten zich maar redden;-)

Maken jullie gebruik van evaluatiemomenten op school? Hoe borgen jullie het schrijfonderwijs?

Nee, het heeft wel een achtergrond. Dat komt omdat schrijven in een heel andere dimensie terecht is gekomen. Het heeft een andere prioriteit.

Denken jullie op dit gebied ergens winst te kunnen behalen?

Ja , in de evaluatie met de leerling, omdat het dan ook een breder doel kan hebben om zelf kritisch te zijn, aandacht voor het werk te hebben, netheid.

We hebben het wel gehad over hoe geven leerkrachten feedback op het werk van de kinderen maar hoe kijken kinderen zelf naar hun werk? Dat is ook een vorm van evaluatie

We zien het wel terugkomen op de taakbriefjes. Ze schrijven bv. ik ga op mijn handschrift letten, maar of leerkrachten hier verder iets mee doen, dat een leerling naar de 10de sticker toewerkt etc. denk ik niet, maar daar is wel winst in te behalen. Dat bespreken de Ik niet.

Het is tijd om wat kritischer te worden op jezelf. Is er nog winst te halen in de vorm van de lessen handschrift didactisch meer vorm en inhoud te geven in de BB/ Nee, de dir denkt dat we daar afscheid van gaan nemen, in de toetsenbordvaardigheid zal wel iets zijn wat een plek krijgt binnen ons schrijfonderwijs volgens de dir. De methodiek schrijfonderwijs zal steeds minder worden. We richten ons steeds meer op andere vormen van communicatie dan het schrijven.

Kunnen jullie mij als docent tips geven waar ik mij meer op zou moeten richten? Of wat ik zou kunnen veranderen?

Ja die motorische vaardigheden zijn een aandachtspunt en het doel van het schrijfonderwijs.

Wat is het doel van je schrijfonderwijs? Is dat echt de communicatie of de motorische vaardigheid of het creatieve stuk? Als je gaat zoeken bij TULE van het SLO staat alleen dat het handschrift leesbaar moet zijn, verder staat er niets beschreven, maar handschrift heeft ook te maken op de pabo met de kennisbasis en daar zit veel in. Dan moet ik als docent waanzinnig veel doen. b.v. de schriftgeschiedenis aanbieden, kkn leren kalligraferen etc. Op verschillende pabo's is dat nooit aangeboden.

Het doel verandert. Schrift is een stuk emotie. Het is mooi als je een kunstwerk hebt gemaakt daar zelf iets in je eigen handschrift bij te zetten. Een gedicht geschreven is mooier

dan een gedicht getypt volgens de dir. In de OB vinden ze de motorische ontwikkeling belangrijk blijven. De IB geeft ook de belangrijkheid van de motoriek aan in de BB maar de dir geeft aan dat als je een wezenlijke schakel mist bij de overgang van OB naar MB dat er dan in de BB wel wat mis gaat.

De dir vraagt mij wat ik doe op de pabo: leerjaar 1-2-3 0,4 is schrijven, eerste jaar 5 keer anderhalf uur. 240 stp, dan heeft schrijven er 2. Specialisatie BB: aan welke criteria moet een leesbaar handschrift voldoen?

Weten de Ik aan welke criteria een leesbaar handschrift moet voldoen?

Nee, ik denk dat jullie een slag kunnen maken in het hanteren van de criteria, zodat je juiste feedback kunt geven.

Heb je zo'n overzicht op de pabo? Kun je mij zoiets sturen? Wat is leesbaar? Daar zouden ze meer over willen weten. Als je werkt aan de criteria, kan iedereen een leesbaar handschrift ontwikkelen volgens T. Beoordelen is volgens de IB nu heel subjectief. We doen maar wat. Hoe moet je een handschrift nou beoordelen en nakijken? Dat blijkt heel lastig te zijn. Daar zijn de criteria een hulpmiddel bij.

Na afronding van het van het onderzoek wil ik jullie natuurlijk wel tegemoet komen en aanbevelingen doen. Dan komt je vraag over de criteria terug. Dir: Ja als de Ik straks de enquête langs zien komen zullen ze wel denken: Wat is dan eigenlijk een leesbaar handschrift? Dat is een behoeftevraag volgens de dir. Die criteria komen naar voren in de vragenlijst en of zij daar behoefte aan hebben, daar ben ik als onderzoeker benieuwd naar want dat is een belangrijk item. Daar komt dan ook een aanbeveling voor naar jullie toe.

Interview school B

Duur interview: 52 minuten

De leerlijn schrijven binnen Dalton, hoe wordt dit vormgegeven?

Pennenstreken, start in de kleutergroepen deels met Schrijfdans, vervolgens Pennenstreken in groep 2. Vanaf groep 2 t/m groep 8 wordt de methode gevolgd. In groep 2 worden ook de werkbladen van pennenstreken gebruikt. Ze kijken waar een kind uitkomt, hoe een kind zich ontwikkelt. Als de motoriek van het kind niet helemaal meewerkt, de fijne motoriek, dan volgt er een verwijzing naar de fysio, er is een fysio op school. De lijntjes tussen Ik en fysio zijn kort. Allereerst worden er aanpassingen gedaan binnen Pennenstreken: liniering

vergroot, liniering gearceerd aangegeven, in overleg met fysio wordt het aangepast. Ze hebben ook Mijn Eigen Handschrift, voor één II zijn ze op dit blokschrift overgestapt, alleen middels HGPD en in overleg met fysio.

VLL wordt na Pasen ingezet in groep 2. De eerste 2 kernen van VLL worden in groep 2 al aangeboden. Dit geldt dus ook voor Pennenstreken. Iedereen gaat dat doen, omdat de referentieniveaus van 1 en 2 bekend zijn. Het betekent dat je de leerlijnen een half jaar vervroegd worden. Hoe kijken jullie daartegenaan dat iedereen dat moet gaan doen? Toppie Jop! Veel knn willen eind groep 2 graag leren lezen.

T. geeft aan dat Leren Lezen een ander verhaal is dan ook leren schrijven vanaf Pasen in groep 2. De motorische ontwikkeling van grove naar fijne motoriek met alle bewegingsarmoede die er is een echt aandachtspunt. Daar zijn zorgen over.

Hoe zijn de resultaten van de methodische letter aanleren bij Pennenstreken, want dit loopt gelijk met VLL?

Het valt de dir mee, na verloop van tijd zakt het eerder af, dan dat het oorspronkelijk is ingeslepen. De behoefte van ondersteuning van de fysio komt in groep 4 en 5. Daar wordt het echt moeilijk om het schrijven te handhaven. Daar is de vloeiendheid moeilijk te maken door een aantal knn.

Worden knn motorisch gescreend?

Nee, op het moment dat je als Ik twijfelt, kun je de fysio inzetten, die de II vrijblijvend screent. Er is een inloopspreekuur. Je krijgt een beeld van het kind of je gewoon door kunt of dat er ondersteuning wordt ingezet.

Wordt in groep 7 en 8 ook Pennenstreken gehanteerd en hoe wordt de methode Pennenstreken daar ingezet?

Het wordt ingezet bij het zelfstandig werken. Ze worden nauwelijks nog begeleid bij het handschrift. T. geeft aan dat dit veel gehoord wordt bij Daltonscholen, maar dat veel scholen het schrijven bewust weer uit het zelfstandig werken halen. IB: De instructie wordt weer meer gedaan dan een aantal jaren geleden, omdat de klachten over het leesbaar schrijven toenamen. In eerste instantie wordt er wel een klein stukje instructie bij gegeven, maar daarna wordt het zelfstandig verwerkt. IB vraagt zich wel af of de hulp en de controle daarop wel altijd adequaat genoeg is. Dir: de controle wel, maar de interventies zijn marginaal, soms in mijn optiek een doorn in het oog. Als ik zelf in die klas zou staan zou ik denken: kind ik verwacht meer van jou, maar ook van de groep. Het wordt iets beter. Er wordt nu meer

gestuurd op netheid, hoe ga je om met je werk, dit betekent dat als je handschrift lekker ligt, dan doe je het ook gemakkelijker, heb je het beter voor elkaar. Met alle andere activiteiten bij elkaar dreigt handschrift onder te sneeuwen in: Heeft dat nog wel de prioriteit?

Als je schrijfonderwijs in het totale pakket op school neerzet, heeft schrijfonderwijs dan een aparte plek of valt het onder taal en lezen?

Het heeft wel degelijk een aparte, eigen plek. De druk, de volheid van het programma, de keuzes die je daarbinnen moet maken het wel of niet integreren, dat leidt er mede toe dat de aandacht wegzakt: ach het kind schrijft toch al?

Als je schrijfonderwijs neerzet op een schaal van 0-10, hoe belangrijk acht de school dan het schrijfonderwijs? Welk cijfer geven jullie het schrijfonderwijs op school?

IB: We vinden allemaal het goed leesbaar schrijven belangrijk, maar wat M. zegt de druk zorgt er al gauw voor dat je als ik blij bent dat alles af komt. Zij voert op dit moment gesprekken met Iln waarbij zij tegen Iln zegt: en nu ga je schrijven maar dat is onder druk. Je moet Iln de tijd gunnen om bewegingen af te maken, en dan kom je weer in tijdsnood, alles moet af dus Iln gaan de dingen afraffelen. Om daarmee om te gaan vinden Iln moeilijk. Als je kijkt naar OB en BB, zie ik in de bouwen wel een duidelijk verschil. Ik zie in de groepen tot groep 6, want daar vindt de omslag plaats.

Ze willen het graag splitsen in bouw. De dir. vindt het schrijfonderwijs belangrijk, ook naast het digitale tijdperk. Hij ziet dat er aandacht en tijd aan wordt gegeven tijdens het aanvankelijk schrijven:

3 t/m 5: een 7 of een 8. Groep 7 en 8: een zesje

Doel: alle leerlingen verlaten de basisschool met een leesbaar handschrift. Een leesbaar handschrift moet voldoen aan een aantal criteria. B.v. netjes werken, niet afraffelen, maar netjes werken is een subjectief begrip. Hanteren de leerkrachten criteria voor een leesbaar handschrift?

Ja, het handhaven daarvan is wat anders, dat zien we in die bovenbouw verminderen.

Studenten geven in de lessen op de pabo aan dat ze geen lessen meer kunnen geven in handschrift. Veel ik weten niet eens of ze een handleiding hebben. IB: ik moet regelmatig invallen in de BB en alles ligt altijd voor mij klaar: handleiding, schriftjes digibord. Alles ligt klaar. In groep 7 gaan we over van vloeiend schrift naar blokschrift en is er wel zeker instructie om dat te gaan doen.

Het digitale tijdperk. Hoe ver zijn jullie?

Wij kunnen als school heel veel willen, maar een aantal ouders waarvan het handschrift slecht is, willen de Iln over laten stappen op de computer, want dan gaan we toch over naar het blokschrift. Dat lezen we in de boekjes toch ook. De belangrijkheid van het netjes schrijven wordt niet alleen op school verlegd, maar ook de thuissituatie geeft aan dat de drang tot het netjes schrijven minder wordt. Dat zorgt ervoor dat we wel eens in een spagaat komen met diverse mensen. Dir: Ouders willen heel graag zien dat hun kind netjes werkt, het netjes schrijven is minder. Dat is een herkadering naar de toekomst. Ouders vinden de toetsenbordcontrole veel belangrijker.

Hoe verwerken jullie BB leerlingen de leerstof, met de pen en in verhouding tot verwerking op de computer?

Dat is grotendeels met de pen. Meer dan 80 procent van de taken worden met de pen verwerkt, alleen uitwerken van een presentatie, een werkstuk, dan komt de computer in beeld.

Bij specifieke zorgIln ligt het anders. Daar wordt de computer meer ingezet als middel tot verwerking. We gebruiken Bloon op de computer, het aanbod is veel op het digibord, maar de verwerking is nog veel op papier.

In hoeverre zetten jullie toetsenbordvaardigheid in?

Pas in het tweede deel, groep 7.

Wordt hier een bepaald programma voor gebruikt? Zou je in de toekomst daarnaar uitkijken?

Nee, we gebruiken geen programma. Het vindt in principe nog steeds extern plaats. Er wordt wel opgelet, maar er zit geen lijn in. De toekomst heeft alles te maken met schoolontwikkeling, schoolgebouwenontwikkeling, technische mogelijkheden, financiële mogelijkheden. Onze volgende fase is: inzetten van mobiele structuren, we hebben nu draadloos internet in de school, dus er bestaat nu meer mogelijkheid tot het inzetten van bv een tablet. De visie daarop: eerst inzetten bij de basisvaardigheden: rekenen, taal, lezen (en daar hoort schrijven op de een of andere manier ook bij). De valkuil waarin vaak gestapt wordt is vaak de creatieve vakken én tablets (dat hoort een beetje bij elkaar). Ondertussen is nog maar weinig aanbod in software met betrekking tot de zaakvakken. De eerste methodes gaan nu net pas ontstaan. De rest is allemaal nog: aanbod op digibord en verwerking in werkboeken, dus op papier. Wat is de financiële haalbaarheid om verder te digitaliseren? Digitaliseren heeft een aantal hele grote voordelen met betrekking tot de

verwerking van de leerstof , de hanteerbaarheid en de feedbackmogelijkheden. Daarmee stap je tegelijkertijd in de valkuil dat er getypt wordt met die ene vinger en dat we gaat zien dat de RSI daar gaat ontstaan i.p.v. dat de RSI gaat ontstaan bij een verkeerde handschrijfhouding. Dat heeft de nodige aandacht nodig in breed onderwijsland. Ik zie op dat gebeid weinig visieontwikkeling.

Hebben jullie een leerlijn schrijfmaterialen? Staat dat op papier?

Ja er is op school een penprotocol. Dit houdt in dat de Iln 1 keer een pen uitgereikt krijgen. Daar schrijven ze mee op school. We zagen veel Iln met de Stabilo aan de slag (gemotiveerd vanuit huis). Er wordt veel hulp en ondersteuning vanuit de Stabilo verwacht, maar wij vinden eigenlijk dat de Iln gewoon moeten kunnen schrijven. Een kruk gebruik je ook niet als je goed kunt lopen. De pengreep moet goed zijn. In het penprotocol hebben we nu verwoord, dat bij de kleuters op de potloden en ook in groep drie een gripper kan komen. Zijn het driekantige grippers of Stetro's? Nee, van die kleibolletjes (Stetro's dus), ergonomische gevormd. Deze blijven eigendom van school. Zodra een kind zonder kan, halen we ze weg, want we willen dat een kind gewoon kan schrijven. De fysio heeft boven een kistje staan met extra zachte potloden, Stabilo potloden, specifiek kleurmateriaal, Stabilo pennen, maar ook Schneiders. Er is een voorraad aangelegd in rechtshandig en linkshandig, deze staat ter beschikking bij de fysio. Bij een gestoorde ontwikkeling, sturen wij een kind met ouders door naar de fysio, en deze pakt uit de doos en gaat ermee aan de slag. De fysio heeft de regie in handen. Het staat op papier en ook in het zorgprotocol.

Welke pen gebruiken jullie voor de Iln?

Een balpen. Hier hebben we lang discussie over gevoerd, maar het vlekken , het door het papier heen schrijven heeft ervoor gezorgd dat wij kiezen voor een balpen. In groep 4 gaan de Iln over op een balpen. In groep 3 op advies van de fysio met een potlood, laat ze a.u.b. met een potlood schrijven tot begin groep 4 en stap begin groep 4 over op de balpen. De Stabilo wordt alleen ingezet op advies van de fysio.

Hoe beoordelen leerkrachten in de bovenbouw handschriften?

Ja, op wat jij netjes vindt. Duidelijk minder op techniek en dus de schrijfwijze, de manier waarop en de schrijfrichting (vooral met getallen valt dat de IB op).

Nu noem je één van de schriftcriteria: schrijfrichting, hellingshoek. Ja daar wordt volgens de IB wel op gehamerd: joh ik kan niet lezen of je twee aa's aan elkaar schrijft of twee oo's aan elkaar schrijft, of dat je vier mmmm aan elkaar schrijft of dat er ook nog ergens een n tussen

zit. Daar wordt wel naar gekeken, maar meer op netheid. Hier komt het woord netheid weer naar voren wat een heel subjectief begrip is.

Hoe krijgen de IIn feedback op hun werk en hun handschrift?

Met stickers. Het is voornamelijk een schriftelijke terugkoppeling. Vooral een schriftelijke verwijzing, een sticker en het schrift gaat terug in de bak. Als het binnen de criteria is van : het ziet er fatsoenlijk uit, dan is er eigenlijk geen mondelinge feedback. Zo ver staat het. Bij de specifieke IIn, daar is wel een directe feedback. Kijk hier eens naar of daar eens naar (vaak mondeling). Nu heb je lopen emmeren, dat kan beter. Succes de volgende keer. Dat wel op die manier. De grote groep: je kunt het wel, kijk nog eens naar...en een sticker. Een cirkel om de mooiste letter of het mooiste woord komt ook wel voor.

Hoe leren jullie de IIn zelf kritisch op hun eigen werk te laten zijn? Is er door de IIn zelf een terugkoppeling naar hun eigen les in de BB?

Dir: ja dat is er wel.

Is er een terugkoppeling naar het doel van de les?

Het is eerder les gericht, dan lesdoel gericht, laat staan leerdoel gericht. De valkuil is (en dat is bij meerdere lessen zo) Wat staat er in de les, wat is de bedoeling, de bedoeling is het verhaal schrijven, nee de bedoeling is het verhaal binnen een bepaalde tijd, met die en die criteria, op die en die manier te doen. Dat is iets anders. Als je dat al niet op die manier aanbiedt, ga je daar ook al niet op reflecteren. IB: toetsen worden wel aangeboden, worden op tijd afgenomen en dan wordt er ook gekeken: wat heb je nu geschreven. Dat is toetsing Dir: dat is wat anders. Het gaat om feedback. We hebben een lesdoel, maar ben je als leerkracht nu kritisch op het leerdoel uit die les? Want lesdoel en leerdoel, dat weet je in methodieken, daar kun je hele boeken over schrijven (zegt een pabo docent). Taal, lezen, wat is het lesdoel en wat is je leerdoel? Dit heeft steeds meer aandacht. Prioriteit daarbij is rekenen, taal en dan komt schrijven... dat merk je gewoon.

Wat is de tijdsinvestering voor handschrift?

Instructie: 10 minuten á een kwartier en daarna is de verwerking en dat is per II verschillend. Dat is ook het tempo waarin je schrijft, voor de een is dat langer dan de ander. Er zit ook verschil bij de leerkracht wat voor waarde je eraan hecht en welke tijd je vindt dat een II nodig heeft om dat te kunnen doen? Het roefroefroef schrijven want het staat op het taakblad, dat is er nu af. Er is nu weer instructie en die aandacht die is ervoor, maar hoe lang de verwerking is, dat weet ik niet (IB). In principe ben je elke les bezig met schrijven. Geef je

schrijft eens aan je buurman, hoe kijkt die tegen de leesbaarheid aan? Oo verhip, die kan het niet lezen. Er wordt steeds meer aandacht aan gegeven, omdat het zo moeizaam te lezen is.

T: Dat hoor ik terug van de studenten: ik kan de handschriften van de IIn niet meer lezen.

Zetten jullie signaleringsinstrumenten in bij het schrijfonderwijs?

Schrijfvoorwaardentoets is niet in gebruik. Jullie gaan het schrijf- en leesproces naar voren trekken tot na Pasen in groep 2, is er daadwerkelijk een toets moment om te kijken of een kind ook daadwerkelijk aan schrijven toe is? Nee. Binnen Pennenstreken zijn er wel

observatie en signaleringsinstrumenten. Heb je als IB zicht op gebruik van die observatielijsten en worden deze besproken? Nee, daar kan ik kort over zijn. Dat is gewoon kritisch zijn, ernaar kijken, maar niet specifiek toetsen.

Wordt er wel eens een II aangemeld voor schrijfproblemen?

IB: Ja, diverse. OB: kijken, extra oefenen en vervolgens als de schrijfmotorische toestanden niet goed in elkaar zitten ga je richting fysio en deze intervenueert. We houden de lijntjes kort richting de Ik. Dat lukt ons steeds beter. O. is gemakkelijk aanspreekbaar en is in de buurt. We hebben niet iets specifiek op school.

Hoe wordt het blokletterschrift aangeboden?

Volgens Pennenstreken in groep 7, maar kinderen die op advies van de fysio schrijven, gebruiken wij Handschrift, en gaan vandaaruit over op blokschrift. Ik kom nu tegen bij een heel specifiek geval: de aandacht bij het blokschrift moet minstens net zo groot zijn als de aandacht voor het vloeiend schrift en ik denk dat dat minder is. Het afmaken van de letters, het kijken naar spatiëring vergt de nodige aandacht en ik weet niet of dat dat wel voldoende aandacht krijgt en of dat dat wel goed doordrongen is.

Hoe laten jullie de kkn hun eigen handschrift ontwikkelen? Mogen de IIn zelfstandig verder op blokschrift of laten jullie de IIn zoveel mogelijk verbonden schrift schrijven tot het verlaten van de basisschool?

Het aanbod van het blokschrift zit in groep 7 en de keuzevrijheid is in de tweede helft van groep 8. Er is weinig dwang op, maar er wordt wel richting gegeven, dat als je nog steeds lekker schrijft verbonden, blijf dat ook nog gewoon lekker doen.

Hebben jullie bewuste evaluatiemomenten op het gebied van schrijfonderwijs?

Toevallig heeft het afgelopen jaar aandacht gehad, maar het zit echt niet voorop de lip. Elk jaar komt het aan de orde tijdens de groepsoverdrachten vanuit de leerkrachten: Jongens laten we eens wat beter op die handschriften letten!

Hoe evalueren jullie het schrijfonderwijs per groep?

Elk jaar aan het einde van het jaar is er een overdracht. Daar maken de Ik gebruik van een overdrachtsformulier. Daar komen per II allerlei zaken aan de orde. Zo ook de fijne en de grove motoriek. Zijn er problemen, dan is die overdracht er en wordt de interventievorm besproken. Daar kwam ook uit naar voren dat de inzet van de balpen wat later is geworden. Denken jullie op het gebied van handschriftonderwijs ergens winst te kunnen behalen en op welk gebied n.a.v dit gesprek?

Er liggen meerdere kansen: Op welke plaats zet je handschrift in de kalender, in de agenda, daar hoort het thuis. Het hoort er niet thuis om reactief hiermee om te gaan maar meer proactief, zodat je de vraag achteraf niet krijgt van: en hoe gaan we er nu mee om? Het past in het totale plaatje van: hoe kun je steeds proactiever zijn omtrent welke leerlijn, welke ontwikkeling dan ook? Ja dan zie je dat de inhoud vóór de vorm gaat en dan past dit toch net iets meer bij vorm, terwijl het eigenlijk minstens zo belangrijk is in het leren, ontwikkelen, motorisch, denken. Schrijven is veel meer dan alleen maar (krassen over de tafel). Daar hoort nogal wat denkcapaciteit bij en dat wordt veel minder gezien en ik denk zelfs onderschat. Mijn zorg voor de toekomst: als knn nog minder gaan kleuren, handmatig ergens iets mee doen en het eenzijdig de vingers op het toetsenbord zetten of swipen, het is anders. Dat gaat andere richtingen op. Het schrijven is duidelijk al verminderd en dat zal het ook niet meer gaan worden, maar hoe gaan we daar in de toekomst mee om? Dat is wel een denkvraag.

Kunnen jullie mij als pabodocent tips meegeven voor de toekomst? Hoe kan ik op de pabo beter aansluiten bij de praktijk?

IB: Als je het hebt over de belangrijkheid van schrijfonderwijs en je hebt het over het taal-leesonderwijs vind ik het beklijven van woorden, het beklijven van letters, dat vindt plaats d.m.v. schrijven. Het is denken-doen, zeggen-doen en ik denk dat die koppeling te weinig gemaakt wordt. Het lezen, het herkennen van letters en het laten beklijven door het te laten schrijven. Ik denk dat dat een punt is. Ik heb een paar studenten begeleid de afgelopen jaren en als ik dan kijk naar de voorbereiding van een rekenles, een taalles een natuurles, en ik kijk naar de voorbereiding van een schrijfles, dan zie ik daarbij al beduidend een andere voorbereiding. Dan is het ook vaak tussen de middag even het boek pakken: welke letter gaan we doen, hoe was het ook alweer met de liniering op het bord etc. Bij een reken en taalles worden andere middelen ingezet, er wordt fantasierijk naar gekeken, creatiever. De

studenten duidelijk maken dat een lesvoorbereiding voor schrijven net zo belangrijk is als voor een ander vak. Dat mag wel benoemd worden. Het is een onderdeel van het taalonderwijs.

Welke tips geef je met betrekking tot de bovenbouw?

Tussen puntjes, haakjes, doorstrepen, doorkrassen hebben wij allemaal al weggehaald en hebben we veranderd in het gebruik van een Prittrroller. Je haalt met de roller het hele woord weg en je schrijft hem opnieuw. Het is niet goed als het foute woord blijft staan, dan komt weer in je hoofd, dat is niet goed, dus helemaal weghalen en opnieuw. Door dit onderdeel zo op te pakken erken je dat je het schrijven verbindt aan taal, lezen en dat heeft wel eventjes geduurd. We hebben heel lang alles tussen puntjes laten zetten. Dat inzicht heb ik gekregen door samen te werken met verschillende dyslexiespecialisten. Het risico wat je loopt in de BB is, dat de lln die echt een slecht handschrift hebben, te snel door de specialisten geadviseerd worden maar op de computer te gaan werken. Ik heb één specialist die zegt: niks daarvan, een dyslexiespecialist. Een kind moet vloeiend kunnen schrijven, want alleen door vloeiend te schrijven, kun je zien dat een letter een letter is, een paar letters een woord, door spatiëring een paar woorden een zin wordt. Dat komt daarbij kijken. Maar een andere specialist zegt dat het kind op de computer moet gaan werken. Goed omgaan met de computer, de belangrijkheid van toetsenbordvaardigheid etc. Die hoeft dus helemaal niet meer te schrijven. Ik heb daar menig discussie over gevoerd en hebben de universiteit geraadpleegd. De vraag is: hoe ga je om met schrijfonderwijs, dan denk ik dat op dát niveau de discussie is, wij in de praktijk gaan zwemmen. De ene ouder zegt gewoon: joh als jij niet kunt schrijven, dan doe je het toch op de computer, maar ik vind dat elk mens toch op zijn minst een boodschappenlijstje moet kunnen maken. Als de computer uitvalt, lukt het dan nog wel. Ik denk dat daar een puntje te halen is, maar dat er eerst van bovenaf naar gekeken moet worden: hoe belangrijk is het en hoe belangrijk blijft het? Wij zijn afhankelijk als school van meningen en visies en op schoolniveau is dat heel lastig want dan zitten we met acht man aan tafel met allemaal verschillende visies.

Maken jullie gebruik van coördinatoren op school?

Ja, op school is een reken-, taal, lees-coördinator. Verder zijn we nog niet zo heel dik in de coördinatoren, want dat is iets wat nog opgezet moet worden naast het takenpakket met een krimpende school. Als IB heb ik het er altijd bij gedaan, ik heb het rekenprotocol gedaan en probeer dat zoveel mogelijk bij te houden, maar we hebben niet op ieder gebied een

specialist in huis. Dat is wel de ambitie om dat te krijgen. We hebben een lees-coördinator en verder komt alles op mijn bordje als IB terecht. Zeven groepen heeft de school nu, maar als je werkt met coördinatoren werkt, heb je te maken met verloop van leerkrachten, dat is het nadeel van al die werkgroepen. Binnen het bestuur wil men toch steeds meer uitgaan van de specialisten. T: Dat zie je ook met de gymspecialisten. Heb je er mooi een in huis, krijgt hij een andere baan, ben je hem kwijt.

De dir. bedankt T.

Interview school C

Duur interview: 30 minuten

Leerlijn schrijven

Duidelijke leerlijn van groep 1 t/m groep 8. Vanaf gr 3 wordt er gebruik gemaakt van de schriftjes. Schrijven in de Basisschool is de methode die gebruikt wordt. Bij de kleuters worden de schriftjes niet structureel gehanteerd omdat ze het belangrijker vinden om de lln met materialen, scheerschuur, maiskorreltjes, zand te laten werken. Kleuters die al wat verder zijn in de fijne motoriek gaan al wel soms op het platte vlak aan de slag met schrijfpatronen.

Betekent dit dat jullie bij de kleuters ontwikkelingsgericht werken?

Bij de kleuters zou je kunnen zeggen dat het die kant uitgaat, maar de dir kan niet echt zeggen dat zij bij de kleuters bewust voor ontwikkelingsgericht onderwijs kiezen. Ze vinden het belangrijk dat zij het op meerdere manieren ervaren. In groep 2 wordt incidenteel gebruik gemaakt van het verwerkingsmateriaal van Schrijven in de Basisschool. Ze kijken dan naar de ll of deze al zover is.

Maken jullie gebruik van een schrijfvoorwaardentoets bij de overgang naar groep 3 en de start van schrijven?

Nee, we maken wel gebruik van het dyslexieprotocol. Er zijn geen eisen wat de lln op schrijfmotorisch gebied zouden moeten kunnen bij de overgang naar groep 3.

Jullie maken gebruik van Schrijven in de basisschool. Jullie gebruiken in groep 3 VLL.

Wanneer gaan jullie van start met het aanbieden van de schrijfletters?

Vanaf dag 1. Ze leren meteen het verschil tussen drukletters, die leer je lezen en schrijfletters, die leer je schrijven. Ze leren de eerste dag het woordje 'ik' lezen en ze

schrijven hem ook meteen. Jullie koppelen de schrijfletter dus aan de leesletter en dan vanuit Schrijven in de Basisschool.

De cijfers gaan ook mee in groep 3. Gelijk op met de rekenmethode. Ze hebben een kaart met schrijfletters in groep 2. Deze geven ze ook mee aan de ouders, want ouders willen nog wel eens gaan schrijven met de kkn en pakken dan meteen de schrijfletter op. In de voorloper nemen ze de schrijfletter ook mee.

Komt schrijfonderwijs verder terug in jullie schoolplan?

Ik heb nog even gekeken voordat jij kwam en tot mijn grote schaamte is er nagenoeg niets te vinden over schrijfonderwijs. Ook niet ion het protocol over afspraken, waar zaken over coöperatief leren, zelfstandig werken , technische lezen en staat ook niet in de beleidsvoornemens de komende drie jaar die nog te gaan zijn. Dit zegt wat over het ondergeschoven kindje.

Beeld is belangrijk te schetsen voordat we naar groep 7 en 8 gaan. In hoeverre zijn de Ik bekend met de ontwikkelingen van het digitale onderwijs?

Het leeft absoluut niet op de Peperhof. De ontwikkeling kan heel waardevol zijn in het stukje kennis verwerven, wat je met digitaal onderwijs gemakkelijker kunt maken dan in een stukje vervanging van schrijfonderwijs. Ik vind het belangrijk dat het fijnmotorische echt onder de aandacht moet blijven.

Binnen het team leeft het absoluut niet om met de school over te stappen op iPads in de klassen. Het schrijven ondersteunt het leren lezen. In de BB wordt 80 % uitgewerkt met de pen. Op de Peperhof zijn wel wat taakjes die ze mogen uitwerken op de computer, een berichtje die je op kunt slaan, er zijn oefenprogramma's voor topografie etc., waarbij je de plaatsnamen niet meer hoeft op te schrijven.

Twee kkn werken op een laptop: én voor een slechtziende en én voor een ll die dyslectisch is, daarvoor is het toetsenbord toch handiger dan het zelf schrijven. Iedereen schrijft op de Peperhof met een Stabilo of een vulpen.

Denk je dat dat veranderen gaat binnen nu en vijf jaar op de school?

Ik denk dat je daar als directeur ook invloed op hebt en ik ben geen directeur die warm loopt voor iPads en tablets, je weet het nooit, maar ik denk niet dat het hier zo'n vaart loopt.

Schrijfonderwijs , Hoe belangrijk is jullie schrijfonderwijs op een schaal van 0-10?

Vier dingen die voor gaan: lezen rekenen, spelling, begrijpend lezen en daarna komt schrijven, onderbouw wat meer , communicatie is belangrijk vanaf groep 5/6 wordt het

minder belangrijk en in groep 7 en 8 komt het creatieve deel wat weer belangrijk wordt. Ik denk dat het zo'n beetje op het midden staat ondanks dat we er geen beleid op hebben. Als ik denk aan de BB en ik denk aan wat is belangrijk, dan gaat schrijven vóór aardrijkskunde. We zijn wat dat aangaat wel een soort van degelijke school. Al die toeters en bellen zijn wel heel erg leuk, maar vooral die basisvaardigheden moeten erin zitten. Bij de cognitieve kwaliteiten hoort schrijven zeker bij.

Het einddoel van schrijfonderwijs is dat alle lln met een leesbaar handschrift de basisschool verlaten. Hoe kunnen jullie aan dat einddoel voldoen?

Ik denk door heel veel te oefenen, maar niet alleen als op de weektaak staat maak blz 6, dat ook heel duidelijk te begeleiden. Let op de schrijfhouding, de zithouding, de pengreep, daar letten we natuurlijk op al vanaf vier jaar. Als ze kunne schrijven ervoor zorgen dat er leuke, creatieve dingen worden aangeboden in de BB. Natuurlijk zijn ze snel geneigd om dan wat te tikken of in hun eigen handschrift te schrijven, maar van tijd tot tijd toch ook heel duidelijk aandacht voor het verbonden schrift en het kritisch kijken heb ik echt op die lange lussen gelet en op die stokken. Hoe ziet die hoofdletter eruit en kan ik het nog lezen? Wat is mijn mooiste zin en wat is mijn mooiste woord?

Nu geef jij dit aan als directeur, maar zijn de leerkrachten zich hier ook van bewust?

Uuuuuhm, die Ik in 7 en 8 gaan daar zeker voor. Ik denk ook wel in de MB. In de BB weet ik dit omdat ik van Martine een middagje overnam en ik een complete schrijfinstructie meekreeg met de angst van 'je gaat ze toch niet alleen maar blz 10 laten schrijven zonder een instructie? Het staat ook wel goed in de methode Schrijven in de Basisschool omschreven, er staan goede tips in die je kunt gebruiken bij je les. Ook wel creatief bedacht. In 7 en 8 wordt er echt wel aandacht aan besteed. Maar dat ze in 7 en 8 allemaal een leesbaar handschrift hebben, dat help ik je hopen want het is af en toe verschrikkelijk. Schrijfmaterialen. Hebben jullie afspraken binnen het team op het gebied van schrijfmaterialen?

Toen ik hier kwam lag er een wereld aan Stabilo's. Mijn voorganger had dan weer iets gehoord en ging het dan maar aanschaffen. Het kostte klauwen met geld. Kinderfysio vond de Stabilo grote onzin. Het was slechts bij hoge uitzondering handig voor kinderen om ermee te schrijven, echt zonde en toen zijn we gewoon weer op een normale vulpen die goed in de hand ligt overgestapt. Als de vulpen helemaal is afgekloven en er is niet zuinig op geweest, dan krijgt de ll een goed gevormde balpen, niet zo'n hele dure maar wel een die goed schrijft

en anders moeten ze zelf maar voor een vervangende pen zorgen. Daarmee zijn de Stabilo's nu bijna echt verleden tijd.

De schrijflijn staat wel vast er is over nagedacht, maar hij staat niet vast op papier. Hebben jullie voor de onderbouw ook een materialenlijn vastgesteld?

Bij de kleuters hebben we driekantige potloden en ook van die gekke gripjes, van die kneedgumdingen. Ik denk dat in groep drie ook in het begin met een potlood start maar dan is het geheel bijzonder dat ze dan allemaal ineens een pen krijgen! Het gebeurde in groep 4, maar het is niet bekend wanneer ze dat nu doen. De dir geeft aan dat ze het niet weet.

Toetsenbordvaardigheid valt onder schrijven. Kennen jullie dit binnen jullie onderwijs en hoe ziet dat eruit?

Sowieso het leren werken op de computer, en daarbij ook de toetsenbordvaardigheid deels staat op de weektaak en dat staat op het zelfstandig werken vanaf groep vijf. Het zijn nog van die ABC lessen van Instruct, dus als ze hun naam invoeren dan kunnen ze door. Dat vinden we belangrijk. We willen de kkn een bepaalde basis meegeven in cognitieve vaardigheden en sociale vaardigheden. Je wil wel dat ze ook met de computer aan de slag kunnen. Het is wel hun toekomst. Daar kunnen wij ze niet meer in voorlopen, maar ze moeten wel weten hoe ze allemaal werken, hoe je iets opslaat etc. We geven ze hier op school niet echt een typcursus die opleidt tot een diploma, maar we geven wel de gelegenheid hiervoor lessen te volgen bij een instituut die op wo middag hier op school de lessen hiervoor verzorgt, waar toch best wel wat lln aan deelnemen, omdat ze dan hier op school op wo een broodje kunnen eten en dan de typeles in kunnen. In de weektaak wordt er vanaf groep vijf aandacht aan toetsenbordvaardigheid aandacht besteed.

Ik wilde je wat vragen over de handschriftbegeleiding van de lk in de BB. Daar heb je al iets over gezegd. Dat komt nog wat beter naar voren als de vragenlijsten voor de leerkrachten worden uitgezet. In hoeverre zijn de lk gemotiveerd om handschriftonderwijs op de kaart te houden?

Dat is persoonsafhankelijk. De ene vindt het heel belangrijk en de ander minder. Dat is op zich wel jammer, omdat we ook niet duidelijk iets hebben staan, er zijn wel ander dingen ook, maar dat kan niet allemaal maar persoonsafhankelijk zijn . We hebben het niet allemaal op papier staan, maar we hebben het wel afgesproken zo, dus je doet het gewoon. Dat hebben we voor schrijven dus niet, dus het kan ook nog steeds heel persoonsafhankelijk zijn.

In veel scholen zijn coördinatoren: lees, taal, reken en schrijf coördinator. Hebben jullie een schrijf coördinator?

Nee, nooit over nagedacht.

Heb jij een idee over hoe de leerkrachten feedback geven aan de lln?

Dat staat bijna voorgekauwd in de methode. Vooraf staat aangegeven wat het doel is van de les, dus op dat proces geef je ook feedback. B.v. vandaag gaan we letten op de lange lussen: dan ga je kijken welke lln die lange lussen ook echt maken. Lussen tot in de kelder en lussen tot aan het plafond, als dat het doel is geef je de lln gericht daarop feedback. Vervolgens bespreek je in de evaluatie: Is het gelukt met die lange lussen tot het plafond en wat heb je geleerd? Maar iedere debiel die kan lezen, het staat voorgekauwd. Th. geeft aan dat veel HL in de kast blijven staan terwijl een stuk feedback, evaluatie en reflectie heel belangrijk zijn. Dit laat ik ook in de vragenlijsten naar voren komen voor de lk t.z.t.

Wat is de tijdsinvestering in schrijfonderwijs op de school?

Je hebt het met name over groep 6-7 en 8 he? Uuuuhhmm.. ik denk tussen een half uur en drie kwartier in de week. We hebben het dan wel over echt schrijfonderwijs, want als je kinderen een verhaal laat schrijven, stellen, dan stel je daar ook wel eisen aan het handschrift. Ik denk dat het 1 lesje is van een kleine drie kwartier.

Valt schrijven onder taal en lezen of is het een apart onderdeel?

Ja hoor een apart onderdeel. Ik heb er een rooster van. Ja hoor: groep 3 twee uur in de week, groep 4 anderhalf, groep 5 één uur en 25 min, groep 6 één uur en groep 7 en 8 beiden een half uur. Het staat apart op het rooster.

We spraken over een leesbaar handschrift bij het verlaten van de basisschool. Aan een voldoende leesbaar handschrift hangt een aantal vastgestelde criteria waaraan een leesbaar handschrift moet voldoen. Kennen de leerkrachten de criteria waaraan een leesbaar handschrift dienen te voldoen?

Dat kan ik niet met volle overtuiging zeggen, want daar hebben we het met het team nooit over gehad, aan welke criteria een leesbaar handschrift moet voldoen. Wat vinden wij een leesbaar handschrift en wat zegt onze methode daarover? We zijn best kritisch bij lezen en taal en rekenen: past het bij ons, kunnen wij ons daarin vinden? Bij rekenen en taal hebben we het daar wel over. Dat doen we bij het schrijfonderwijs eigenlijk niet. Ik kan je niet zeggen dat wij als team daar eensluidend over zijn. Ik heb er wel een idee over, dat heeft Martine ook vast, maar we hebben het niet vastgelegd.

Th: Bij rekenen is het goed of fout. Bij schrijven ligt dat wel anders. Dit beaamt de dir.

Staan jullie blokschrift toe in de BB?

Ja, in de BB wel, ze gaan hun eigen handschrift ontwikkelen en het hoeft dan ook niet altijd meer verbonden schrift te zijn. T: Dan komen de schriftcriteria naar voren die nodig zijn om het handschrift leesbaar te houden. Dir: ik weet wel, dat Iln ineens bv een hype krijgen om van alles ineens allemaal in hoofdletters te gaan schrijven of met een kleine letter, ze mogen los schrijven maar het moet wel leesbaar zijn. Maar de dir geeft zelf al aan: Maar ja wat is een leesbaar handschrift? Vastomlijnde criteria ken ik niet en weet ik niet.

Zijn er signaleringsinstrumenten in gebruik?

In de OB wel dacht ik. T: elke methode heeft observatielijsten, die twee keer per jaar kunnen worden afgenomen om te kijken hoe het bv met de pengreep is, met de zithouding, hoe is het met de lettervormen gesteld met name tijdens het aanvankelijk schrijven, beheerst de Il een bepaalde lettervorm, het traject van de letter, maar worden de signaleringsinstrumenten ook gebruikt, ingezet? Ik zit hier nu vier jaar en dat hebben we eerlijk gezegd nog nooit besproken. Ik vind het wel weer een mooi leerpunt! Ik denk dat de observatielijsten echt wel in de methode zitten, maar volgens mij worden die niet structureel gebruikt.

Komt het wel eens voor dat een Il besproken wordt met motorische en of schrijfproblemen?

En wat doen jullie ermee?

Ja in groep 3 en vier, daar schrijft een kind soms (sorry voor de woordkeuze) zo ongelukkig schrijft, dat hij daardoor weer fouten gaat maken en het zelf niet meer begrijpt. In groep 4 en in groep 5 zitten twee jongetjes die al twee jaar geleden doorverwezen zijn naar de kinderfysiotherapeut om juist met die fijne motoriek aan de slag te gaan. Soms denken wij dan: is het een leerprobleem of heeft het ook heel erg met de motoriek te maken?

Hebben jullie een kinderfysiotherapeut verbonden aan school?

Nee, in het verleden hadden we korte lintjes met een kinderfysiotherapeut in Wijhe, die heel toegankelijk was. Nu moeten mensen naar Raalte en dat is voor sommige mensen toch een blokkade, want je moet toch dan met een auto en het verloopt via de huisarts. Ouders weten het wel te vinden maar doordat het niet in je eigen dorp is, is het toch wel lastig. In groep 5 in G. worden alle Iln in groep 5 gescreeend. Nu je dat zo zegt, wij hebben een goede vakleerkracht gymnastiek die ook MRT geeft, die houdt het ook goed in de gaten en

communiceert ook goed naar de Ik, wat opvalt en wat niet, maar van een echte screening is in dit dorp geen sprake. Dat is niet gewoon hier.

Hebben jullie er ook weleens voor gekozen als een Il zo zwak was in het leren van een lettertraject, dat jullie ervoor gekozen hebben om van het verbonden schrift af te zien en te kiezen voor blokschrift?

Ja dat is sporadisch voorgekomen. Dan heeft een Il zoveel energie nodig om het verbonden schrift en het lettertraject te leren, en hoe doe ik dat motorisch, dat het ten koste gaat van het produceren van de zin, de tekst? Ze gaan er wel vanuit dat alle Iln in principe het verbonden schrift leren. We proberen ook op dit gebied daar waar mogelijk zo goed mogelijk passend onderwijs te bieden. Als het echt niet lukt dan zoeken ze iets anders voor de Il.

Evaluatie en het borgen van schrijfonderwijs.

Als ik het gesprek zo heb gevolgd, moeten we nog beginnen met het implementeren van schrijfonderwijs! Er is geen evaluatie van behaalde doelen per groep en er is geen evaluatie van het schrijfonderwijs. De dir vindt het heel ernstig, maar komt tijdens dit gesprek wel tot het inzicht, maar het is wel van belang om dit binnenkort eens in een teamvergadering aan te snijden, wat is een leesbaar handschrift? Hoe volgen wij die methode en hoe gebruiken wij die observatielijsten? Is het niet handig dat we daar eens wat dingen over gaan afspreken?

Waar kunnen jullie winst behalen? En waar liggen de behoeften?

Voor de dir is het nu in het gesprek wel verhelderend geweest. Dat is van de zotte! We vinden het handschriftonderwijs wél belangrijk maar we investeren niet en dat kan natuurlijk niet. Dus zullen we zelf daar de nodige aandacht aan moeten besteden om daar met elkaar over in gesprek te gaan: welke kant willen we op en wat verwachten we dan? En wat verstaan wij onder een leesbaar handschrift?

Kan ik als docent hier nog iets in betekenen?

Daar wil JIJ natuurlijk antwoord op krijgen;-). Ja want ik heb een onderzoeksvraag waar ik graag antwoord op wil krijgen. Hoe mooi zou het zijn, dat jij mensen kan afleveren die het belang zien van schrijfonderwijs (ik denk dat ze bij mij op school dat belang wel zien), dat het niet meer wordt ondergesneeuwd door andere zaken als ...er staan er in ieder geval nog vier boven (taal lezen rekenen en begrijpend lezen). Door de komst van techniek etc gaat het wel weer ten koste van iets anders.

Ja jij moet die studenten ervan doordringen, enthousiasmeren over waarom je dit doet en waarvoor, want onze school doet alles trouw hoor maar er is geen enkel beleid op gemaakt. Dus als jij dan t.z.t. mensen aflevert en dat wij die in dienst kunnen nemen op school als wij weer gaan groeien dan heb jij dat stukje bewustwording van schrijfonderwijs bijgebracht. Die mensen komen allemaal van pabo Deventer en geven dan in een teamoverleg aan: hee, moeten we het niet over ons schrijfonderwijs hebben want waarom doen we de dingen zoals we ze doen en doen we de goede dingen wel goed op dat gebied? Dus als je dat stukje bewustwording kunt bewerkstelligen, dan zou dat wel heel mooi zijn.

Interview school D

Duur interview: 47 minuten

Schrijfonderwijs algemeen, leerlijn schrijven

Wij gebruiken Pennenstreken vanaf 3, in groep 1 en 2 gebruiken we delen uit het blok van Pennenstreken, ze gaan niet het hele blok door. We gebruiken de letter-versie. T.m. groep 4 gebruiken we de handleiding. De rest heeft helemaal geen handleiding. Kinderen waarbij het motorisch niet voor elkaar te krijgen is om een veerbonden schrift aan te leren, maar dat gebeurt altijd in overleg met de fysio, of ergo of sensomotorische training, stappen we over op Schrijven leer je zo . Dat is het blokschrift. Dan is het doel: een leesbaar handschrift. Dit is ooit gekomen vanuit een leerling uit groep 8 met een lichamelijke handicap. Zij is hier binnen gekomen via de rugzak en de ambulante begeleiding. Er zijn wel meer kinderen waarbij het schrijven echt niet lukt, meestal vanaf groep vier en dan stappen we over op blokschrift. In groep 7 wordt het blokschrift aangeleerd en mogen ze hun eigen handschrift ontwikkelen. Bij de kleuters zijn een aantal fijnmotorische kisten die ingezet worden bij de fijne motoriek. De bladen uit Pennenstreken werden teveel gebruikt en iemand uit R. van de sensomotorische training raadde ons aan meer ons toe te leggen op de pengreep, de houding en de bewegingen, dan op de vormen. De aandacht is toen verlegd. Er wordt nu veel gewerkt met materialen, dingen die ze moeten los- en vastschroeven.

Krijgt het schrijfonderwijs aandacht in jullie schoolplan?

Het staat wel genoemd, als dat dat het aanbod is, maar mogelijk dat naar aanleiding van jouw onderzoek het wel weer een boost zou kunnen krijgen. Het staat nu niet in het schoolplan genoemd.

Hebben jullie de eindtermen vastgelegd op het gebied van handschriftontwikkeling?

Ja, een goed leesbaar, functioneel handschrift.

Hebben jullie een idee hoe handschriftonderwijs zich op dit moment ontwikkelt? De tendens i.v.m. het digitale tijdperk?

Ja ik heb een artikel gelezen, dat sommige scholen al helemaal niet meer met handschrift bezig zijn. Daar ben ik het niet mee eens, ik vind wel dat ze moeten kunnen schrijven, misschien ben ik wat ouderwets, maar ik vind wel dat we daar aandacht aan moeten blijven schenken. We doen het wel op een minimale manier, onderin liggen de accenten, bovenin laten we het flink los. Het is wat plichtmatig. Iedere week wordt er wel een schrijfles gegeven. Er wordt een blz in het werkschriftje geschreven, de juf of meester kijkt het na, zet er een krul bij, zet er een stickertje bij, hier en daar een verbetering van een lettertje wat verbetering behoeft. Het heeft niet onze grootste prioriteit, wel in de onderbouw, het aanleren en het automatiseren daarvan, maar het is een ondergeschoven kindje.

Waar we wel in de midden- en bovenbouw erg veel aandacht aan schenken is de keuze van het schrijfmateriaal.

Kunnen jullie aangeven hoe de verwerking is van taken op papier en de verwerking van taken op de computer in de bovenbouw?

Het meeste op papier, ik vermoed wel 80 procent, de computer is dan een hulpmiddel voor kinderen waarbij het motorisch niet lukt of i.v.m. dyslexie of iets dergelijks, knn die de snelheid van schrijven niet aankunnen, daar wordt de computer meer ingezet voor de verwerking van schriftelijk werk, maar ook dan is het niet structureel. Ook de taalmethode heeft tegenwoordig werkboeken en het is dus toch wel heel handig dat je het op papier maakt, anders zal alles op de computer moeten worden ingescand. We lopen er zeker niet voorop om alles op de computer te laten maken, zoveel computers hebben we niet eens.

We hebben wel één ll gehad die vrijwel alles op de laptop maakte, omdat het handschrift onleesbaar was en ook in combinatie met autisme, was dit begrijpelijk. Ook kinderen die het moeilijk vinden van boek naar schrift te werken, zou je de computer eerder gebruiken. Deze kinderen willen we meteen op een goede manier de vaardigheid van het leren typen aanleren, zodat dat er dan ook goed inzit, omdat dit dan een echt vervangend middel is.

Werkstukken worden natuurlijk wel op de computer gemaakt.

Er zit een spanningsveld. Jullie geven aan dat een leesbaar handschrift belangrijk is, maar geven ook aan dat schrijven een ondergeschoven kindje is.

Dat komt ook door de tijdsdruk, beperkt aantal uren in de week, je maakt keuzes, Engels, techniek, Nieuwsbegrip, dat komt er allemaal bij, dus waar ga je als eerste in tijd op besparen? Schrijven, verkeer, biologie, tekenen, je schuift dingen in elkaar. Er wordt momenteel veel waarde gehecht aan taal, lezen en rekenen, dat zijn hot items, daar word je op afgerekend.

Belangrijkheid. Op welke plek zou schrijven komen?

Vrij onderaan, Taal, lezen, rekenen, begrijpend lezen, schrijven staat vrij onderaan. Als je het in uren bekijkt geef je in de bb een half uurtje schrijfonderwijs in de week, maar in de onderbouw staat er 1 uur en drie kwartier voor. In groep drie schrijf je elke dag een half uur en dan zit het ook nog erg verweven in het werkschrift van lezen en ook bij rekenen wordt er geschreven, dus als je die uren er ook nog bij zou rekenen dat je aandacht geeft aan penvoering, zit en schrijfhouding dan kom je in groep 3 en 4 nog hoger uit.

Gebruiken jullie het digitale programma wat hoort bij Pennenstreken?

Nee, we hebben de schriftjes gescand.

Hebben jullie een schrijfmaterialenprotocol?

Nee, maar we hebben een aantal jaren door gedoe met pennen die constant kapot waren en het protocolletje wat we hadden van groep 6 een vulpen, groep 3 een potlood, waar we niet tevreden over waren, hebben we de bekende box van Heutink laten komen, waar heel veel pennen niet meer leverbaar van waren, dat werkte dus ook niet, hebben we in groep 5 de Iln laten kiezen uit de box: waar zou jij graag mee schrijven? Probeer het een tijdje uit. Laatst zijn we tot de conclusie gekomen, dat drie pennen eigenlijk werkbaar waren, waar ze uit mochten kiezen en daar werken ze nu dan ook mee. Het blijft altijd een beetje zoeken. Het potlood wordt zo lang mogelijk ingezet in groep 3, driehoekige kleurpotloden bij de kleuters en daarvoor zelfs nog de wat dikkere, we hebben heel lang de Lamy vulpen gehad, die kreeg je halverwege groep 4, als je daar zuinig op bent kun je er namelijk heel lang mee doen, toen hebben we de Stabilo gehad en de Heutink vulpen, die werkte niet echt goed. T. geeft aan dat er erg veel verschillende vulpennen te krijgen zijn bij Heutink. Nu is de Stabilo één van de drie standaard pennen waaruit de leerling kan kiezen. Dat is wel een heel fijne, maar niet iedereen kan ermee werken. Er zijn ook kinderen die heel lang het potlood volhouden. Daar doen we niet zo moeilijk over. In de bovenbouw werkt niemand meer met potlood, ze mogen ook een eigen pen meenemen, als deze maar blauw schrijft. Ze mogen ook kiezen uit een Stabilo, een gelpen zit er ook bij. Als er nog vanuit senso motorisch therapie een

bepaalde pen wordt aangeraden, schaffen we deze voor het kind aan. Dat is ook oké.

Overstap van potlood naar pen was eerder het eind drie, nu halverwege vier meen ik, maar het kan zijn dat ik daar nu een beetje in achterloop, deze wordt klassikaal aangeboden. Ook zijn er toch ook nog wel kinderen die lang het potlood houden.

Hebben jullie binnen school een programma toetsenbordvaardigheid en bieden jullie In in de school begeleid een toetsenbordvaardigheid programma aan?

Wel na school, , vroeger bestond er wel iets binnen school: Toetsvaardig, maar dat was niet iets wat structureel werd ingezet. Ouders kunnen wel na school en in de school hun kind 10 vingers blind leren typen. Het ligt dan bij de ouders. Wel raden we het de ouders aan, om als een kind al veel problemen heeft met het handschrift en ze willen hun kind laten leren werken op het toetsenbord, doe het dan goed. T. wijst op RSI problemen.

Hebben jullie er wel eens over nagedacht om toetsenbordvaardigheid in zijn geheel te integreren binnen de basisschool?

Nee, we komen met onze uren dan niet meer uit. Het moet gegeven worden door iemand die het goed kan. Wij zijn als leerkrachten daar niet vaardig genoeg in

Handschriftbegeleiding in de bovenbouw. Hebben jullie er zicht op hoe leerkrachten in de bovenbouw dat half uur in de week handschriftbegeleiding bieden?

Haast niet, denk ik. Je blz schrijven doen met de kinderen, even rondlopen, je mag al blij zijn als een leerkracht tegen de knn zegt: ga goed zitten, leg je schrift goed, want als ik binnen kom in een groep dan zie je de schriften allemaal recht liggen., maar dan ben ik van de oude garde en let daarop. Jongens we gaan schrijven, de juf loopt even rond, het is lekker rustig in de klas, lekker aan het werk. Weet je, wat je bij andere vakken hebt met een extra instructie, werken in niveau's enz. dat heb je met schrijven niet. Schrijven wordt aangeboden als les apart en zit niet in het zelfstandig werken of in de weektaak, maar daar is alles mee gezegd. Het wordt gedaan maar daar is ook alles mee gezegd. Je mag al blij zijn dat een leerkracht erbij rond loopt om het een en ander te corrigeren of om aanwijzingen te geven. Er is zeker geen sprake van dat je een kind die heel netjes schrijft nog iets extra's aanbiedt. Bij rekenen zou je verrijking aanbieden, dat doen we bij schrijven dus niet.

We hebben wel het doel om de leerlingen een leesbaar handschrift te laten krijgen, maar het proces ernaar toe, blijft ergens halverwege groep 5 hangen. Vorige week ben ik even bij een invaller naar binnen gelopen die bezig was met schrijven en het verbaasde mij hoeveel kinderen er toch heel netjes aan het schrijven waren. Het verbaasde mij dat ze ondanks de

weinig energie die in het schrijfonderwijs gestoken wordt, hoeveel kinderen er toch nog heel netjes kunnen schrijven in groep 5. Dat is wel tijdens het schrijven. De vraag is, hoe ze dit doen bij de andere taken. IB: Ja maar in groep 5 zit je nog heel dicht bij het leren schrijven, daar zit je er nog heel dicht bovenop. Na halverwege groep 5 ga je dat iets meer loslaten, in 6 zit je er nog wel dichtbij, maar in 7 en 8 is dat weg. Hebben de leerlingen in de bovenbouw begeleiding nodig naar een leesbaar handschrift en kunnen en willen jullie dat bieden?

In hoeverre zijn jullie collega's gemotiveerd om handschriftonderwijs te geven en staan zij model voor een leesbaar handschrift?

Kijk begrijpend lezen komt elk halfjaar terug in de vergadering, omdat we daar erg mee bezig zijn, dat geldt ook voor rekenen omdat we bezig zijn met het uitzoeken van een nieuwe methode, schrijfonderwijs is momenteel helemaal naar achteren geschoven, het kwam even naar voren bij de boost over de pennen een paar jaren geleden, maar stel dat we naar aanleiding van dit gesprek en jouw onderzoek schrijven weer bespreekbaar maken, dan is die motivatie er wel. Als het vanuit school niet regelmatig aan de orde komt, dan gaat iedereen zijn eigen gang. Berrie: Ik denk niet dat ze intrinsiek gemotiveerd zijn, dan worden ze door ons gemotiveerd om daar weer eens over na te denken, ik weet nu al dat we de opmerking krijgen van: ja we zitten met de tijd, we moeten ook al....

Als je in groep 7 en 8 bespreekbaar zou maken dat het schrijfonderwijs momenteel niet goed is en je zou daar een boost aan geven zonder dat het heel veel tijd extra kost maar het zou wel gedegener zijn, dan zouden ze daar wel open voor staan. Voorbeeldgedrag: iedereen blijft wel in verbonden schrift naar kinderen en ouders communiceren, zelfs onze t heeft iedereen aangepast en past nu de andere t aan. In de OB schrijven we meer hoe we het de kkn hebben aangeboden en in de BB wordt het wel meer een handschrift van de leerkracht maar wel verbonden.

Feedback geven op de handschriften

Dit hebben jullie eigenlijk al beantwoord, de les gewoon te doen, te schrijven in het schrift, er wordt een krul bij gezet, soms wordt er rondgelopen door de lk, soms geven ze feedback tijdens de les.

Hoe worden handschriften beoordeeld in de bovenbouw? Subjectief, objectief aan meetbare criteria?

Subjectief... is het leesbaar. Wat ik zie en heb meegemaakt, je gaat letters verbeteren, dan ga je dat er netjes onder schrijven. Over het algemeen worden de Iln altijd met een stickertje en een krul beloond en er wordt keurig of netjes bijgezet en een aantal leerkrachten gebruiken cijfers en daar wordt dan het gemiddelde uit genomen , maar we hebben geen objectieve meetlat, want een leerling die er heel veel moeite mee heeft mag het wat minder maken en dan beoordeel je dát, als de Il het voor zijn of haar doen goed heeft gemaakt, dan ga je het niet vergelijken met iemand die het heel goed kan. En sommige leerkrachten gebruiken 5 keer een stickertje en dan mogen ze als enkeling met een gekleurde of een gouden pen schrijven, dat is ook weer niet standaard.

De Iln krijgen de volgende keer het schrift terug en daar staat dan een stickertje bij of een woord door de Ik. Wat doen de Iln met de feedback van de Ik?

Niets, het is zo'n verschil met rekenen

Hoe worden de Iln zelf kritisch gemaakt op hun eigen schrijfwerk?

Nee, dat gebeurt niet.

Je gaf al aan dat jullie de handleidingen van pennenstreken niet hebben in de bovenbouw, zouden de leerkrachten in de bovenbouw weten aan welke criteria een leesbaar handschrift moet voldoen?

Aan welke criteria dient een leesbaar handschrift te voldoen, is namelijk één van mijn deelvragen van mijn onderzoek. Dat iedereen onafhankelijk, of je die leerling nu kent of niet , dat je het goed kunt lezen. Tenminste dat denk ik bij een functioneel leesbaar handschrift.

Wat is de tijdsinvestering voor handschrift in de groepen?

Groep 7 en 8 een half uur, groep 5 en 6 ook een half uur, groep 4 een uur, groep 3 één uur en drie kwartier. Dat is in de roosters ook verwerkt. Schrijven staat apart op het rooster vermeld. Dit is echt vanuit het werkboekje schrijven.

Welke criteria op school bepalen of het handschrift voldoende is en zijn er ook criteria die jullie hanteren?

Schrijven staat op het rapport. In de bovenbouw gaat dat meer richting handschrift en in de onderbouw schrijven, dat zou ik even moeten nakijken: technisch schrijven. In de bb: methodisch en eigen handschrift, dat zou ik moeten checken. Hoe beoordelen leerkrachten dat? Wanneer heeft een Il een voldoende? Dat is geheel subjectief, aan de vorderingen van de leerling.

Gebruiken jullie signaleringsinstrumenten/ observatiemiddelen voor handschrift?

Bij de kleuters hanteren we een kijkwijzer, de fijne motoriek zit in de kijkpuntenlijst, li- re handig, heeft het al een voorkeurshand ontwikkeld. Deze wordt bijgehouden door de leerkrachten, want deze dekt een breed gebied bij de kleuters. In Pennenstreken zitten observatielijsten bij het aanvankelijk schrijven, die je twee keer per jaar kunt afnemen. We denken dat deze niet gebruikt worden. Het komt in ieder geval niet in de groepsbesprekingen naar voren, tenzij er uitval is dan zit je vaak al in een ander traject. Hoe worden kinderen dan gesignaleerd? Alleen op motoriek? Of ook op andere schrijfaspecten?

Ja, puur op motoriek, zithouding onrustig, meebewegingen, richting, letteromkeringen etc. Dit gebeurt in de OB. Een handelingsplan kan wel worden opgesteld, in overleg met therapie, ouders er actief op te wijzen mee te kijken. In de BB komt een handelingsplan voor schrijven eigenlijk niet voor; het kan b.v. wel zijn dat we de belijning aanpassen te groot of te klein, dan doen we even een stapje terug. Het kan in de BB zo zijn, dat het kind een gemakkelijker schrift heeft dan de overige knn. Dat wordt niet altijd heel strak in een plan gezet.

Zijn er speciale voorzieningen voor linkshandigen?

Ja we hadden wel altijd linkshandige pennen en scharen erbij, maar of dat deze bij de nieuwste ook is, ik ga daar wel vanuit. Ja bij de Stabilo hebben we linkshandige en ook bij de Lamy hadden we deze, anders kun je het als linkshandige niet goed vasthouden. Berrie denkt dat we nu geen linkshandige pennen hebben. De leerkrachten hebben wel de linkshandigen in het oog. Bij de kleuters wordt er ook goed opgelet of een kind een li of re handige voorkeurshand heeft. Scharen linkshandig zijn wel in gebruik.

Wordt de didactiek voor linkshandigen ook aangepast? Nee Hebben jullie hulpmiddelen in gebruik voor de penhantering?

Ja grippers, met name driehoekjes, driekantige potloden en pennen waar al een inkeping inzigt voor de hantering, dat is wel erg fijn voor de kinderen.

Blokletters, losse leesletter

Deze wordt in groep 7 aangeboden. Daarna mag een II zijn eigen handschrift gaan ontwikkelen. Volgens hen wordt de losse leesletter aangeboden en niet het blokschrift. In de methode Pennenstreken wordt dit in groep 7 aangeboden. Jullie hebben de handleiding niet, dus het is niet bekend hoe de begeleiding daarbij wordt gegeven.

Hebben jullie ervaring met de resultaten van de losse leesletter?

Kinderen die met de methode Schrijven leer je zo leren schrijven (blokschrift), zijn deze kinderen wel in staat om met deze methode een leesbaar handschrift op te bouwen, dat si voor die kinderen op dat moment de beste oplossing maar ook voor de toekomst, dat ze dan ook in staat zijn een leesbaar handschrift te gebruiken en in de BB wordt er veel afgewisseld. Er staat dan bovenaan het schrift: schrijf in blokschrift of schrijf in methodisch schrift, schrijf zo snel mogelijk in je eigen handschrift . Ik denk dat als kinderen hun eigen handschrift gaan ontwikkelen en dat gebeurt als die lussen naar achteren gaan klappen, dan wordt het een combinatie, dan ziet het er niet meer uit, dan zien we dat als het ene centraal staat dat het dan weer netjes gaat, maar zodra ze dan in het taalschrift gaan schrijven wordt het weer een combinatie van het een en het ander van wat we hebben aangeleerd en los schrift: een chaos. Jullie hebben geen afspraak om b.v. te adviseren zo lang mogelijk verbonden te blijven schrijven? Nee dat is niet vastgelegd, in ieder geval t.m. 7, de leerkrachten zorgen er wel voor dat dat zo blijft, maar als we kijken eind groep 8 bij het verlaten van de school zien we dat toch de meeste kinderen wel het handschrift hanteren wat ze aangeleerd hebben gekregen, of een combinatie van de enen p en een andere p. Verbonden schrift leer je echt weer op de pabo, dus als je dat op de pabo weg zou laten dan ben je niet meer in staat om het hier aan te leren. T. geeft aan dat het belangrijk is de lettervormen goed op te bouwen. B: wij zien veel dat lln de o nog steeds andersom doen en op de gekste manier de letters vormen. We zien gekke dingen. Dat zie je ook bij cijfers.

Hoe evalueren en borgen jullie schrijfonderwijs?

Niet. In de onderbouw komt het nog ergens wel een keer terug, maar verder niet het gehele schrijfonderwijs. Het zit ook totaal niet meer in ons schoolplan, dan alleen maar dat wij Pennenstreken hanteren. Daarmee is het klaar. Evaluatie is er niet op groepsniveau en op schoolniveau zoals bij de andere vakken. Het komt niet standaard in groepsbesprekingen aan bod, alleen bij de individuele gevallen, waarbij je het kind een schrift lager geeft, de lijnen hebt aangepast of een lln hebt overgezet op de blokletter/ losse schrijfletter.

Waar kunnen jullie winst behalen?

Alles wat we meer doen dan dat we nu doen dat is al winst. Het zou heel goed zijn, dat het ergens in een bouwvergadering op de agenda komt: al is het alleen al om de stand van zaken te bespreken. Hoe doen we het nu? Dat we daar al winst uit halen om iedereen weer eens even wakker te schudden en kunnen we bepalen of we hier in ons schooljaarplan iets mee

moeten, iets mee willen voor volgend schooljaar en wat kunnen we ermee? Het leerkrachtengedrag kan hierin ook meegenomen worden.

Kan ik als pabodocent nog ergens bij aansluiten?

Als jij ons het verslag stuurt, kunnen wij nog even nadenken, kunnen wij daar nog even over nadenken, willen wij er wat mee, kunnen wij er wat mee, dan kunnen we dat voor komend jaar misschien meenemen, zonder meteen alles op de kop te gaan gooien, dat hoeft misschien helemaal niet, het kan misschien best heel goed zijn als we volgend jaar zeggen: we gaan een teamscholing doen, zonder alles op de kop te gooien, al zou het weer even een eyeopener zijn, hé jongens, waar zijn we eigenlijk mee bezig, nu schrijf je een half uur, maar wat is het rendement? Nulkommanul, dus kun je het ook anders besteden. We mopperen wel over het handschrift van de kinderen maar zijn niet bereid er iets voor te doen. Ik denk dat het best goed is aan de hand van jouw onderzoek zaken eens voor te leggen. Met de evaluatie van dit jaar kan dit erin mee worden genomen om er voor volgend jaar iets mee te doen. Evt. met de pabo dan zou dat heel mooi zijn. Op allerlei fronten halen we mensen van buiten om ons te ondersteunen.

Hebben jullie nog vragen?

Nee, toen we de eerste keer hoorden dat jij zou komen, zeiden B. en ik tegen elkaar: we doen eigenlijk helemaal niets aan schrijven, minimale inspanning, ondergeschoven kindje, het is wel goed om dit te bespreken en te bekijken wat we van ons uit zonder heel veel dingen op de kop te gooien de leerkrachten een eyeopener te geven.

Bijlage 7: Analyse gespreksthema's groepsinterviews

Analyse gespreksthema 1: Leerlijn schrijven/ handschriftontwikkeling

Alle scholen hebben een doorgaande leerlijn schrijven. Er zijn verschillende schrijfmethoden in gebruik. Daarnaast worden aanvullende methoden gebruikt ter remediëring. Drie scholen leren de kinderen bij aanvang in groep 3 het methodisch schrift aan. Eén school start met methodisch schrift in groep 2 vanaf april.

Analyse gespreksthema 2: Visie schrijfonderwijs

Alle scholen geven aan dat de visie op schrijfonderwijs verandert door de opkomst van de computer en verdere digitalisering in het onderwijs. Veel aandacht gaat naar taal, rekenen, lezen en begrijpend lezen. Handschriftonderwijs heeft minder prioriteit. De scholen vinden een functioneel, leesbaar handschrift belangrijk. Eén school denkt dat schrijven meer een creatief doel krijgt en steeds minder een communicatief doel. Eén school hecht nog steeds veel waarde aan schrijfonderwijs, omdat schrijven het lezen ondersteunt. De meeste taken in groep 7 en 8 worden nog steeds verwerkt met pen en papier. Computers worden ingezet bij verwerken van informatie en het maken van werkstukken. Drie van de vier scholen denkt dat snel uitgebreid digitaliseren niet zal gebeuren i.v.m. financiële middelen, schoolgebouwonwikkeling en het onvoldoende beschikbaar zijn van software. De scholen willen meer aandacht voor fijnmotorische ontwikkeling, omdat hier een gebied van zorg ligt. In de aanleerfase krijgt schrijven veel aandacht. Daarna wordt de aandacht voor schrijfonderwijs snel minder.

Analyse gespreksthema 3: Leerlijn schrijfmaterialen

Alle scholen vinden goed schrijfmateriaal belangrijk en denken hier zorgvuldig over na. Twee scholen maken gebruik van een schrijfmaterialenprotocol. Er zijn verschillende schrijfmaterialen in gebruik. Twee scholen kunnen gebruik maken van kennis van een fysiotherapeut. De scholen zetten het schrijfmateriaal gericht in per individu wat past bij de ontwikkeling van het kind.

Analyse gespreksthema 4: Toetsenbordvaardigheid

De scholen vinden ontwikkeling van toetsenbordvaardigheid belangrijk in dit digitale tijdperk en hebben een naschools aanbod toetsenbordvaardigheid. Eén school biedt vanaf groep 5 lessen aan op dit gebied. Een tweede school zet typelessen in vanaf de helft groep 7.

Analyse gespreksthema 5: Handschriftbegeleiding door de leerkracht in de bovenbouw

De meerderheid geeft aan dat er nauwelijks tot geen handschriftbegeleiding gegeven wordt in de bovenbouw. Eén school vindt begeleiding naar een leesbaar handschrift belangrijk en geeft les volgens de methode met instructie, aandacht voor penvoering, houding en leesbaarheid. Twee scholen zetten schrijven op de weektaak en één school heeft na jaren, door klachten over onleesbare handschriften de schrijfinstructie weer opgepakt. Eén school is vanaf groep vier niet meer in het bezit van handleidingen bij de methode. De scholen maken binnen de teams geen gebruik van een handschriftprotocol, waarin afspraken zijn vastgelegd. De leerkrachten geven handschriftonderwijs op hun eigen manier. Eén school laat weten dat schrijfonderwijs afhangt van de motivatie van de leerkracht.

Analyse gespreksthema 6: Feedback op handschriften van de leerlingen in de bovenbouw

Eén school maakt duidelijk gebruik van de lessen uit de methode en houdt zich aan het doel van de les en de aandachtspunten voor feedback (handschriftcriteria). De overige drie scholen beoordelen de handschriften nauwelijks. De beoordeling is subjectief op netheid en leesbaarheid en niet op basis van handschriftcriteria. Feedback wordt mondeling gegeven en met behulp van stickers. Er wordt op de vier scholen weinig tot niets door de leerlingen gedaan met de feedback in het schrift.

Analyse gespreksthema 7: Tijdsinvestering

Er staat één schrijfles per week op het rooster. De tijdsinvestering is matig tot nihil, uiteenlopend van zelfstandig schrijven tijdens de weektaak, tot een korte instructie met verwerking.

Analyse gespreksthema 8: Handschriftcriteria

De scholen maken geen gebruik van objectieve handschriftcriteria. Er worden geen observatielijsten gehanteerd en signaleringsinstrumenten ingezet om een leesbaar handschrift te kunnen toetsen. Twee scholen geven aan dat als criterium voor een leesbaar handschrift geldt dat de leerling zelf en de ander het handschrift moeten kunnen lezen.

Analyse gespreksthema 9: Remediëring van handschriften/ leerlingvolgsysteem

In de onderbouw wordt op alle scholen gebruik gemaakt van screening door een sensomotorisch therapeut of signaleringslijsten/ kijkwijzers. Bij twijfel wordt op twee scholen hulp ingeroepen van de fysiotherapeut. In de onderbouw wordt soms gebruik gemaakt van groepsplannen. Op geen van de scholen bestaat in de bovenbouw een zorgroute op het gebied van handschrift. Twee scholen laten sporadisch leerlingen overstappen op blokschrift, als methodisch schrijven niet lukt. In groepsbesprekingen komen handschriftproblemen sporadisch aan bod.

Analyse gespreksthema 10: Inzet blokschrift versus verbonden schrift

Alle scholen bieden vanaf groep 7 blokschrift aan. Leerlingen ontwikkelen een eigen handschrift en gebruik van blokschrift wordt toegestaan. Het moment waarop de scholen gebruik van blokschrift toestaan is verschillend: vanaf de helft groep 7 tot halverwege groep 8. Eén school adviseert de leerlingen zo lang mogelijk verbonden te blijven schrijven.

Analyse gespreksthema 11: Evaluatie

Drie scholen evalueren hun schrijfonderwijs niet. Incidenteel worden schrijffresultaten op individueel niveau geëvalueerd en bij groepsoverdrachten. Eén school meldt dat evaluatie van handschriftonderwijs weer onder de aandacht komt, door verslechterende handschriften.

Analyse gespreksthema 12: Behoeften

Alle scholen zien kansen en denken winst te kunnen behalen op het gebied van handschriftonderwijs. Items waarop winst te behalen is: leerlingen leren kritisch naar hun werk te laten kijken, aandacht voor feedback geven op handschriften, toetsenbordvaardigheid ontwikkelen, hoe te werken met objectieve handschriftcriteria, het

beoordelen van leesbare handschriften, aandacht voor fijnmotorische ontwikkeling, het evalueren van handschriftonderwijs op de scholen, leerkrachtengedrag en ontwikkelen van visie gericht op de toekomst van handschriftonderwijs.

Bijlage 8: Spreadsheet vragenlijst leerkrachten

[illegible]

Bijlage 9: Analyse gesloten vragen leerkrachten in tabellen

Analyse stellingen:

Tabel 1: Visie				
	Zeer belangrijk	Belangrijk	Minder belangrijk	onbelangrijk
Een leesbaar handschrift bij het verlaten van de basisschool vind ik	3	5		
	Sterk mee eens	Eens	Oneens	Sterk mee oneens
Begeleiding naar een leesbaar handschrift is nodig in de bovenbouw	2	6		
Het aanleren van toetsenbordvaardigheid hoort thuis in de basisschool	1	7		
Een leerlingvolgsysteem voor handschriftontwikkeling is zinvol			6	2
Schrijfonderwijs in groep 7 en 8 is in dit digitale tijdperk niet langer zinvol			5	3

Tabel 2: Leerdoelen				
	sterk mee eens	eens	oneens	sterk mee oneens
Met de schrijfopdrachten uit de schrijfmethode werk ik doelmatig aan de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift Schriftcriteria zijn: regelverloop, hellingshoek, kwaliteit lettervormen, schriftgrootte, spatiëring, verbinding,		3	5	

schrijfrichting, lay-out				
	ja	nee		
Ik volg de schrijfmethode	7	1		
	ja	af en toe	nee	
Ik gebruik de handleiding		6	2	

Tabel 3: Leerinhouden				
	sterk mee eens	eens	oneens	sterk mee oneens
De leerlingen in mijn groep maken zelf een keuze tussen verbonden schrift en blokschrift		5	3	
Ik laat leerlingen met een kwalitatief slecht leesbaar verbonden schrift veel schriftelijke taken in blokschrift verwerken		5	3	
	de helft van de leerlingen	meer dan de helft	minder dan de helft	
De leerlingen in mijn groep maken zelf een keuze tussen verbonden schrift en blokschrift	1	7		
	ja	nee	deels	
Ik ben bekend met de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift	2		6	
De leerlingen zijn bekend met de handschriftcriteria die leiden naar een leesbaar handschrift	1		7	

Tabel 4: Leeractiviteiten		
	Ja	nee
Ik differentieer in schrijfoopdrachten	3	5
Ik maak bij de schrijfles gebruik van het Directe Instructie Model	3	5
De leerlingen verwerken zelfstandig de schrijfles	7	1
De leerlingen ondersteunen elkaar tijdens de lessen schrijven	1	7
	eens	oneens
De leerlingen in mijn klas werken gemotiveerd aan de ontwikkeling naar een persoonlijk leesbaar handschrift	2	6

Tabel 5: Rol van de leerkracht		
	Ja	nee
De leerlingen weten vooraf op welke handschriftcriteria zij feedback ontvangen	6	2
Ik geef tijdens de schrijfles feedback op het schrijfproduct	7	1
Ik geef tijdens de schrijfles feedback op het schrijfproces Met het schrijfproces worden zithouding, schriftligging en penvoering bedoeld	6	2
Ik geef in het schrijfschrift feedback op het schrijfresultaat	7	1
Ik geef vakoverstijgend feedback op het handschrift	4	4

Ik heb als leerkracht invloed op de kwaliteit van de handschriften van de leerlingen	8	0
Ik sta als leerkracht model voor een duidelijk leesbaar handschrift	7	1
Ik reflecteer op mijn schrijfflessen	2	6

Tabel 6: Leerbronnen en leermiddelen		
	Ja	nee
Ik maak ter ondersteuning van de schrijffles gebruik van het digibord	6	2
Ik hanteer in mijn groep een protocol schrijfmaterialen	1	7
In mijn groep worden de meeste schriftelijke taken met pen of potlood verwerkt	8	0
Ik laat leerlingen met een kwalitatief slecht leesbaar handschrift veel schriftelijke taken op de computer verwerken	0	8
In mijn groep wordt geschreven met	potlood 4 gelpen 0 vulpen 3 balpen 7 stabilo 6 fineliner	

	0			
Tabel 7: Tijd en plaats				
	Ja	nee		
Schrijven staat op de weektaak	7	1		
	1 keer per week	2 keer per week	meer dan 2 keer per week	nooit
Ik geef in mijn groep schrijfles	5	1		

Tabel 8: Beoordeling en toetsing				
	sterk mee eens	eens	oneens	sterk mee oneens
Leerlingen elkaars schrijfwerk laten beoordelen, leidt tot verbetering van schrijfresultaat	1	6	1	
De kwaliteit van de handschriften in mijn groep gaat vooruit		2	6	
	objectief, aan de hand van schriftcriteria	subjectief	beide	
Ik beoordeel de kwaliteit van het handschrift van de leerlingen		3	5	
	ja	nee		
De leerlingen beoordelen zelf de kwaliteit van hun eigen handschrift	1	7		
Ik maak gebruik van observatie/ signaleringslijsten om de handschriftontwikkeling van de leerlingen te kunnen volgen	0	8		

In mijn groep wordt een leesbaar handschrift getoetst	1	7
Ik bespreek handschriftonderwijs regelmatig met collega's	2	6

Analyse open vragen:

1. Welke handschriftcriteria bepalen volgens jou of het resultaat van een handschrift voldoende is?	Hellingshoek, gebruik van de onderlijn als basis, evenwijdige neerhalen, gelijke letterspaties, schrijfrichting, schrijfgrootte, kwaliteit lettervormen, spatiëring, schrijft de leerling op/tussen de lijnen, verhouding tus letters, de letters op de juiste manier en niet te groot of te klein. Leesbaar voor iedereen, netheid, ieder kind zijn eigen criteria, het op de juiste wijze schrijven van de blokletters, onderscheid verbonden en blokschrift, onderscheid hoofdletters en kleine letters, regelmatigheid van het schrift, zit- schrijfhouding, verzorging van de totale bladzijde
2. Waar liggen voor jou als leerkracht behoeften op het gebied van handschriftontwikkeling in jouw basisschoolpraktijk?	- Bewustwording bij leerkrachten door voorlichting. - Werken met schriftcriteria, beoordeling van handschriften - Extra handvatten voor kinderen die schrijven moeilijk vinden - Doorgaande lijn binnen de school op het gebied van beoordelen van het schrijven, schriftcriteria - Opstellen schrijfmateriaalprotocol - Eisen groepen 7 en 8. Verbonden of blokschrift? - Motivatie voor schrijven bij kinderen verhogen, kritisch naar handschriften kijken - Duidelijke richtlijnen (methodisch) en 'gereedschappen' ter bevordering en verbetering van het handschrift. - Advies over het overbrengen van het belang van een leesbaar handschrift. - Protocol t.a.v. aanpassingen voor een leerling – bijv. vervroegd starten met blokschrift ter bevordering van de leesbaarheid - Advies schrijfmateriaal
4. Waar zal op de pabo binnen het vakgebied handschriftontwikkeling aandacht aan besteed moeten worden om aan die behoeften te kunnen voldoen?	Aandacht nodig voor: - verdieping in de schrijfdidactiek - hulp aan zwakke schrijvers - schrijven op het digibord - uitdagende schrijflessen in de bovenbouw - het direct geleerde op de pabo meteen te kunnen toepassen op stage - gebruik van de schriftcriteria, om de leesbaarheid van de handschriften objectief te kunnen beoordelen
4. Opmerkingen	Geen

Bijlage 10: Analyse open vragen leerkrachten met codering

Vraag 1	Welke handschriftcriteria bepalen volgens jou of het resultaat van een handschrift voldoende is?
A7	Goede hellingshoek, gebruik van de onderlijn als basis, evenwijdige neerhalen, gelijke letterspaties.
A8	
B7m	Schrijfrichting, schrijfgrootte, kwaliteit lettervormen, hellingshoek en spatiëring.
B7v	Schrijft de leerling op/tussen de lijnen. Hebben de letters j,l,k, etc. een langere lus. Schrijven de leerlingen de letters op de juiste manier. Schrijven ze niet te klein of te groot. Het moet voor iedereen duidelijk leesbaar zijn
B8	- kinderen schrijven de (hoofdletters)letters op de juiste manier. - kinderen schrijven op of tussen de lijnen. - kinderen schrijven de letters niet te groot of te klein - kinderen laten genoeg ruimte tussen de woorden
C7	De eisen die er in die les worden gesteld. Tevens de juiste blokletters en volgens de juiste manier gebonden schrijven. Vooral netheid bepaalt!! Wel per kind eigen criteria, aangezien niet elk kind een wonderschoon schrift heeft.
C8	Ik vind dat een handschrift leesbaar moet zijn voor een ander. Tussen de woorden moet duidelijk ruimte zitten en ik moet lussen kunnen zien.
D7	Onderscheid tussen lus- en blokletters Onderscheid tussen hoofdletters en kleine letters Leesbaarheid Regelmatigheid van het schrift Zit- schrijfhouding Verzorging van de totale bladzijde
D8	Lettergrootte, geen blok- en schrijfletters door elkaar, leesbaarheid

Vraag 2	Waar liggen voor jou als leerkracht behoeften op het gebied van handschriftontwikkeling in jouw basisschoolpraktijk?
A7	Ik denk dat een stukje bewustwording bij leerkrachten bereikt zou kunnen worden door goed voor te lichten. Dit onderzoekje van jou opende mijn de ogen. Zo was ik niet op de hoogte van de schrijfcriteria van Hamerling en Scholten. Ik denk dat op vele scholen zo ook op de onze het schrijven een wat ondergeschoven kindje is. Vulling op de weektaak dat simpelweg beoordeeld wordt met een sticker of niet. Dat kan en moet natuurlijk beter.
A8	
B7m	Extra (overschrijf)oefeningen voor kinderen die er erg veel moeite mee hebben.
B7v	Een doorgaande lijn binnen de school op het gebied van beoordelen van het schrijven, schrijf criteria, etc. Handvaten, hoe kan je een leerling met een slecht handschrift het handschrift laten verbeteren. Waar ligt het slechte handschrift aan. Wat kan je leerlingen aanbieden om dit te verbeteren.
B8	- goede doorgaande lijn door de school. - afspraken over het gebruik van schrijfmateriaal. - hoe kinderen met een slecht handschrift het beste te helpen.
C7	Welke eisen aan groep 7 en 8 stellen? Verbonden blijven schrijven of in blokletters? Zelf vind ik het verbonden schrift overbodig, niet meer van deze tijd. Ik zie de kinderen in de bovenbouw liever een goed leesbaar blokschrift ontwikkelen.

C8	Kinderen zijn niet meer zo gemotiveerd om te netjes te schrijven. Willen alles snel snel doen. Hoe krijg je de kinderen zo ver dat ze hier nauwkeurig naar kijken?
D7	Duidelijke richtlijnen (methodisch) en 'gereedschappen' ter bevordering en verbetering van het handschrift. Advies over het overbrengen van het belang van een leesbaar handschrift. Protocol t.a.v. aanpassingen voor een leerling – bijv. vervroegd starten met blokschrift ter bevordering van de leesbaarheid.
D8	Een goed schrijffapparaat voor elke leerling, hoeft niet persé de zelfde te zijn. Langer met hulplijnen werken.

Vraag 3	Waar zal op de pabo binnen het vakgebied handschriftontwikkeling aandacht aan besteed moeten worden om aan die behoeften te kunnen voldoen?
A7	Beter de schrijfdidactiek aanleren.
A8	
B7m	Extra ondersteuningsboekje voor de zwakke schrijvers.
B7v	Juiste schrijfwijze van studenten. Schrijven op het digibord. Schrijfonderzoek bij kinderen. En met die kinderen oefeningen doen om het schrijven te verbeteren.
B8	- schrijven op het digibord - aandacht voor de schrijfcriteria
C7	Geen idee
C8	Schrijflessen op een leuke / uitdagende manier aan kunnen bieden in de bovenbouw. In de onderbouw vinden kinderen het nog wel leuk maar dat houdt in de bovenbouw op.
D7	Parallel aan een van de stages om het geleerde direct in de praktijk te kunnen oefenen en checken.
D8	Handschrift oefenen op digibord, eventueel met aangepaste liniatuur.

Vraag 4	Opmerkingen
A7	nvt
A8	
B7m	geen
B7v	-
B8	Succes met je onderzoek
C7	-
C8	-
D7	-
D8	Succes met deze opleiding